

Ж. Мамытов
М. Атакишиева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

**Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн
мектептердин VII классы үчүн окуу китеби**

*Кыргыз Республикасынын билим
берүү министрлиги бекиткен*

БИШКЕК
«КЫРГЫЗСТАН»
1994

Жаңы окуу жылыңар менен, жаш достор! — С новым учебным годом, юные друзья!

I ЧЕЙРЕК

§ 1. Киришүү сабагы. — Вводный урок

1. Текстти окуп, орус тилине которгула

БИЛИМ КҮНҮ

Бүгүн 1-сентябрь Бул күн биздин өлкөбүздүн бардык адамдарына зор кубаныч, майрамдык маанай тартуулайт. Ошондуктан Билим күнү 1-сентябрды кызыктуу өткөрүү үчүн, алдын ала даярдык көрүп, чыдамсыздык менен күтөбүз. Бул күнү окуучулар мектептерде ар кандай темаларда көргөзмөлөрдү уюштурушат. Согуштун, эмгектин ардагерлери менен жолугушууларды өткөрүшөт. Кыскасы, Билим күнүн эсте каларлыктай кылып өткөрүүгө кичине-чоң дебей бардыгы бирдей катышышат.

● майрамдык маанай — праздничное настроение
тартуула — преподнести

алдын ала — заранее
чыдамсыздык менен — с нетерпением

2. Суроолорго жооп бергиле

Өлкөбүздө Билим күнү качан өткөрүлөт? — Когда проводится День знаний в нашей республике?

Окуучулар Билим күнүн кантип күтүшөт? — Как встречают учащиеся День знаний?

Кимдер менен жолугушууларды өткөрүшөт? — С кем они проводят встречи?

Мектептерде эмнелерди уюштурушат? — Что они организуют в школах?

3. Макалды жаттагыла Орус тилине которгула

Окуу — билим булагы, билим — өмүр чырагы

ӨТКӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО ҮЧҮН
КӨНҮГҮҮЛӨР.— УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ПОВТОРЕНИЯ
ПРОЙДЕННОГО МАТЕРИАЛА.

§ 2. Ат атоочту кайталоо.— Повторение местоимения

4. Текстти окугула, орус тилине которгула. Тексттен ат атоочту тапкыла.

МЕНИН СҮЙГӨН САБАГЫМ

Мен Бишкек шаарындагы № 2-орто мектептин 7-«А» классында окуймун. Биздин класс — мектептеги алдыңкы класс. Окуучулардын көбү — окуунун алдыңкылары. Бизге кыргыз тили сабагы абдан жагат. Кыргыз тили сабагын Айнагул Асековна эжебиз окутат. Ал бизден: «Балдар, силер кыргызча ыр билесиңерби?», — деп сурады. Биз: «Эже, сиз үйрөткөн ырдын бардыгын билебиз», — дедик. «Анда сен, Зарина, бир ыр айтып берчи», — деп суранды эжебиз. Мен мугалим жөнүндө ырды жатка айтып бердим.

● алдыңкы — передовой окуунун алдыңкылары — передовики учебы

Кыргызча сүйлөшкүлө.— Поговорите по-кыргызски

— Зарина кайда окуйт? — Где учится Зарина?

— Зарина Бишкек шаарындагы № 2-орто мектептин 7-«А» классында окуйт.— Зарина учится в 7-м «А» классе средней школы № 2 города Бишкек.

— Окуучуларга кайсы сабак абдан жагат? — Какой урок очень нравится ученикам?

— Окуучуларга кыргыз тили сабагы абдан жагат.— Ученикам очень нравится урок кыргызского языка.

— Зарина ким жөнүндө ырды жатка айтып берди? — О ком Зарина читала стихотворение наизусть?

— Зарина мугалим жөнүндөгү ырды жатка айтып берди.— Зарина читала наизусть стихотворение об учителе.

★ ★ ★

Сен кайда окуйсун? — Где ты учишься?

Силерге кайсы сабак абдан жагат? — Какой урок вам очень нравится?

Кыргыз тили сабагынан силерди ким окутат? — Кто преподает у вас урок кыргызского языка?

Сен кайсы ырларды жатка билесиң? — Какие стихотворения ты знаешь наизусть?

6. Ырды окутула. Ат атоочторду таап, алардын кайсы жакта, санда жана жөндемөдө тургандыгын аныктагыла.

МУГАЛИМ

Билим менен көгөртүп,
Эстүү болсун деп тилеп.
Заманына жарашкан
Жакшы балдар болсун деп,

Мандайынан нур төгүп,
Күлө карап турган ким?
Эмгеги көп ушундай,
Биздин асыл мугалим.

А. Осмонов

§ 3. Зат атоочту кайталоо.- Повторение имени существительного

6. Тексти окутула, мазмунун орус тилинде айтып бергиле. Зат атоочторду таап, кайсы жөндемөдө тургандыгын аныктагыла.

ЖАРДАМ БЕРИШТИ

Москва районундагы Кош-Дөбө сегиз жылдык мектебинин 7—8-класстарынын окуучулары окуу жылын ийгиликтүү аякташты. Каникул күндөрүндө мектептин ремонтуна чоң жардам беришти. Алар мектептин ичи-тышын шыбашты. Андан кийин бардык класстык бөлмөлөрдү жана кабинеттерди акташты. Аларды жаңы окуу жылына карата даярдашты, сынган парталарды оңдошту. Эшик, терезелерди, класстардын тактайларын, парта, доскаларды сырдашты. Мектептин ремонтуна эмгек мугалими жетекчилик кылды.

- ичи-тышы — внутри и снаружи эмгек мугалими — учитель труда
шыба — штукатурить сырда — покрасить
оңдо — отремонтировать

Кыргызча сүйлөшкүлө.

Силер окуу жылын кандай аяктадыңар? — Как вы закончили учебный год?

Каникул күндөрүндө мектептин ремонтуна жардам бердиңерби? — Помогали ли вы в ремонте школы во время каникул?

Мектептин ичи-тышын кимдер шыбашты? — Кто штукатурил школу внутри и снаружи?

Класстык бөлмөлөрдү, предметтик кабинеттерди кимдер акташты? — Кто белил классные комнаты и кабинеты?

Эшик, терезелерди, парта, доскаларды, класстардын тактайларын кимдер сырдашты? — Кто красил двери, окна, парты, доски, полы в классах?

Мектептин ремонтуна ким жетекчилик кылды? — Кто руководил ремонтом школы?

7. Текстти көчүргүлө. Заг атоочтордун алдын сызгыла. Татаал энчилүү аттардын жазылыш эрежелерине көңүл бургула. Тутумунда энчилүү аттар катышкан сүйлөмдөрдү орус тилине которуп жазгыла.

ЧОЛПОН-АТА САНАТОРИЙИ

Чолпон-Ата санаторийин Ысык-Көлдүн жээгинен орун алган. Чолпон-Атанын абасы, калың багы анын даңкын көтөрөт. Санаторийдин жатаканасы, ашканасы, эс алуучу бөлмөлөрү таптаза. Анын тегереги калың бак. Ысык-Көл жактан жел согуу турат. Жыл сайын Чолпон-Атага эс алуу үчүн жүздөгөн балдар келишет. Алар Кыргызстандын ар кайсы жерлеринде турушат. Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак сыяктуу көптөгөн шаарлардан келген жумушчулардын, кызматчылардын балдары эс алышат. Ал жерде алар ойношот, көлгө түшүшөт, экскурсияга чыгышат. Кечкисин кино көрүшөт. Көргөндөрүн ата-энелерине, жолдошторуна айтышат.

◆ даңкын көтөр — прославить жел согуу турат — дует ветерок

8. Энчилүү заг атоочторду катыштырып, жайында кандай эс алгандыгыңар жөнүндө айтып бергиле.

Үлгү:

— Толкунбек, жайында сен кайда эс алдың? — Толкунбек, где ты отдыхал летом?

— Мен жайында Ысык-Көлдүн жээгинде эс алдым. — Летом я отдыхал на берегу озера Иссык-Куль.

Ысык-Көлдүн жээгинде кандай эс алуу жайлары бар? — Какие Дома отдыха имеются на берегу озера Иссык-Куль?

Сен Жети-Өгүз, Ак-Суу курортторун көрдүң беле? — Ты видел курорты Джеты-Огуз, Ак-Суу?

Каракол шаары сага жактыбы? — Тебе понравился город Каракол?

Ысык-Көлдүн тескей тарабында кандай эс алуу жайлары бар? — Какие Дома отдыха имеются на северном побережье Исык-Куля?

Чолпон-Атада кандай санаторийлер бар? — Какие санатории имеются в Чолпон-Ате?

Силердин араңардан Кыргызстандын түштүгүндө кимдер болду? — Кто из вас был на юге Кыргызстана?

Арсланбантагы кайсы лагерде болдуңар? — В каком лагере Арсланбоба вы были?

Лагерде кимдер менен бирге эс алдыңар? — С кем вместе отдыхали в лагере?

Кызыл-Үңкүр өрөөнү кандай экен? — Долина Кызыл-Үңкүр какая?

Кыргызстандын дагы кандай кооз жерлерин билесиңер? — Какие еще красивые места Кыргызстана вы знаете?

9. Ырды жаттагыла. Илик, барын, табыш жөндөмөлөрүңдөгү зат атоочторду тапкыла.

КИТЕП

Билбегенди билгизген,
Мээге сезим киргизген.
Ак булуттун үстүндө,
Айга жакын жүргүзгөн.
Китеп — менин акылым,
Китеп — менин жакыным.

Турмуш сырын үйрөткөн,
Көркөм, чечен сүйлөткөн.
Көкөлөгүп көңүлдү,
Табиятты бийлеткен.
Китеп — менин акылым,
Китеп — менин жакыным.

Эл достугун сактаткан,
Эрк, таалайды мактаткан.
Согуш отун өчүрүп,
Бейкуттукту жактаткан.
Китеп — менин акылым,
Китеп — менин жакыным.

А. Токомбаев

§ 4. Сын атоочту кайталоо.— Повторение имени прилагательного

10. Текстти окуп, орус тилинде кайра айтып бергиле. Андагы сын атоочторду тапкыла.

КАНИКУЛ ТААСИРИ

Биз айтылуу Сары-Челек көлүнүн төмөн жагында жашайбыз. Жерибиз токойлуу, кооз. Жапайы алмалардын, алчалардын бутактарында сайраган булбулдардын үндөрү басылбайт. Кожо-Ата суусу көлдөн агып келет. Биз балыктарга байкоо жүргүзөбүз.

Агайыбыз кызыктуу жүрүштөргө алып чыгат. Зарлык сууда сүзө алат. Кутман болсо азоо тайларды үйрөтөт. Анын атасы — жылкычы. Ал классташтарын кымыз ичип кетүүгө чакырат. Руслан велосипед менен жарышууну уюштурат. Бардыгыбыз чогуу, көңүлдүү эс алабыз. Көк шиберди аралап, жыпар жыттуу гүлдөрдү теребиз. Жалбырактарды кургатабыз. Жаңы окуу жылына карата даярдык көрөбүз. Атайын күндөлүктөрдү түзүп, жаратылыштын жайкы кооздугун сүрөттөп, кагаз бетине түшүрөбүз. Бул биздин өз алдыбызча изденип, балалык кыялыбыздагы чабыттуу ойлорго канат бүтүрүп, такшалууга өбөлгө түзмөкчү.

● таасир — впечатление	велосипед менен жарышууну
айтылуу — знаменитый, известный	уюштурат — организует
төмөн жагында — внизу	гонки
сайра- — петь	көк шибер — зеленая трава
байкоо жүргүз — наблюдать	жыпар жыттуу — благоухающий
кызыктуу жүрүштөр — интересные	кооздугун сүрөттө- — описывать
походы	красоту
азоо тайларды үйрөтөт — обучает	чабыттуу ойлорго канат бүтүрүп —
необъезженных жеребят	открывает мысли

11. Суроолорго жооп бергиле.

Силер кайсы жерде жашайсыңар? — Где вы живете?

Силердин жерде токойлуу кооз жайлар барбы? — Есть ли у вас красивые места с лесами?

Ал жерлерде эмнелер өсөт? — Что там растет?

Кандай суулар агып өтөт? — Какие речки там протекают?

Ал сууларда балык барбы? — Есть ли рыба в этих речках?

Силер жайкы каникул мезгилинде жүрүштөргө чыгасыңарбы? — Ходите ли вы во время летних каникул в походы?

Жүрүштөрдө кандай кызыктуу оюндарды ойнойсуңар? — В какие интересные игры играете в походах?

Силерди жүрүштөргө ким алып чыгат? — Кто вас водит в походы?

12. Ырды жаттагыла.

БИЗДИН ЖЕР

Касиетин чектегис,
Ырыс чачкан жердебиз.
Шагын ийип мөлтүрөп,
Бышат мына жер жемиш.
Жайнап өрүк, алчасы...
Жерге түшүп канчасы.
Күздө ар бир короодо
Батпай кетет алмасы.

А. Кыдыров

- | | |
|---|-----------------------------------|
| ● касиетин чектегис — беспредельным свойством, достоинством | шагын ийип — сгибаемая ветви |
| ырыс чачкан — благодатный, благословенный | мөлтүрө — быть прозрачным, чистым |
| | жайна — во множестве рассыпаться |
| | батпай кет — не вмещаться |

13. Жогорудагы ырдын мазмунун орус жана кыргыз тилдеринде айтып бергиле.

14. Текстти окуп, орус тилине которгула. Сын атоочторду таап, алардын жөнөкөй жана татаал экендигин аныктагыла.

ШЕКЕР АЙЫЛЫ

Биздин Шекер — эң чоң айыл. Үч жүздөн ашык түтүн. Каттаган сайын тигинден-мындан жаңы үйлөрдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп барат, чоңоюп барат. Турган орду да малга-жанга жайлуу, суу башында. Таластын Жанарка тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу тоонун так түбүндө. Бул чокудан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөрү ырас, акыйкатта эпикалык масштаб. Ошондон ушул күнгө Манас-Тоонун мөңгүсүнөн тамчыга тамчы кошулуп, куралып, биздин Шекерге ак көбүк, көк буурул суу агып келет. Ал — Күркүрөө. Бул аймакта жер бетинде кыбыраган жан-жаныбарга өмүр берген суу.

Ч. Айтматов

- түтүн — здесь, как отдельная семья
- каттаган сайын — каждый приезд
- малга-жанга жайлуу — удобный для всех
- суу башында — у истока воды
- төгөрөктүн төрт бурчу — весь свет, весь мир
- тоосунун этегинде — у подножья горы
- ээзелтен — издревле, с давних пор
- Манас-Тоонун мөңгүсүнөн — из-под ледника Манас-Тоо
- кош чокулуну — двухвершинный
- ак көбүк, көк буурул суу — бурная, студеная вода
- кыбыраган жай-жаныбарлар — все живые существа
- өмүр берген — дающая жизнь

15. Текстти көчүргүлө. Зат атоочтор менен бирге сын атоочтордун алдын сызгыла жана аларды орус тилине которуп жазгыла.

ТӨРТ ТАРАП

Биз дөбөдө турдук. Дөбөдөн айлананын бардыгы алаканга салгандай. Бир тараптан шаардын чоң жана кооз үйлөрү, жашыл бактары, ири заводдору жана фабрикалар көрүнөт. Заводдордо машиналар, комбайндар, тракторлор жасалат. Фабрикаларда кездемелер токулуп, ар түрдүү кийимдер тигилет. Экинчи тараптан кең талаа көрүнөт. Анда колхоздун жайкалган эгини ыргалат. Үчүнчү тарапта бийик тоолор. Анда токойлор көп. Тоолордун чокуларында ар дайым ак кар, көк муз жатат. Тоо боорунда чарбанын малдары жайылып жүрөт.

Төртүнчү тараптан чоң дарыя көрүнөт. Анда электр станциясы курулган. Электр станциясы бардык үйлөргө жарык берет, электр кубаты ар түрдүү жумуштарда пайдаланылат.

Булардын баары биздики, биздин мекенибиздики.

- дөбө — холм
- тарап — сторона
- ири — крупный
- жайкалган эгини ыргалат — колышутся колосья хлеба
- тоолордун чокуларында — на вершинах гор
- тоо боорунда — на склонах гор
- жайылып жүрөт — пасутся

16. Макалдарды жаттагыла. Алардын мазмунун эсинерге сактагыла.

Жаш келсе — ишке, кары келсе — ашка. Молодому — работа, старому — почет.

Билими күчтүү минди жыгат, билеги жоон бирди жыгат. — Знающий побеждает тысячу, а толсторукий — одного.

Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт — Хороший человек умирает, но слова его не умирают.

Улууга — урмат, кичүүгө — ызат. — Старшему — почет, младшему — уважение.

17. Макалдардан жаш, улуу деген сөздөрдүн антонимдерин жана урмат деген сөздүн синонимин тапкыла. Аларды сөздүк дептеринерге жазгыла

§ 5. Сан атоочту кайталоо. — Повторение имени числительного

18. Текстти окуп, орус тилине которгула. Сан атоочторду тапкыла, алардын жазуу эрежелерине көңүл бургула.

НАРЫН ГЭСИ

1966-жылдын 6-январы Нарын куруучулары үчүн унутулгус күн Бул күнү Нарын дайрасы бурулуп бөгөлдү, жаңы нук туннель менен акты.

Токтогул ГЭСинин кубаты 1 миллиард 200 миң киловатт-саат, ал эми анын жылдык кубаттуулугу 5 миллиарддан ашат Токтогул атындагы суу сактагыч 265 квадрат километр аянтты ээлейт. Токтогул ГЭСинин артыкчылыгы мындагы өндүрүлгөн электр кубаты Енисейдеги Красноярский ГЭСи иштеп чыккан электр кубатына караганда арзан турат. Анткени Нарын дарыясынын агуу ылдамдыгы өтө тез. Андагы электр кубатын пайда кылуучу плотинанын бийиктиги да 277 метр. Нарын дарыясында келечекте дагы ондон ашык электр станциясы курулууга тийиш.

● унутулгус күн — незабываемый

день

бөгө — перекрыть

жаңы нук — новое русло

кубат — здесь энергия

кубаттуулук — мощность

суу сактагыч — водохранилище

артыкчылык — превосходство

агуу ылдамдыгы — скорость течения

19. Окуп, табышмактардын жандырмктарын тапкыла жана жаттагыла.

Көзгө көрүнбөйт,
Ийинге илинбейт.

Колу жок ойнойт,
Буту жок сойлойт.

Өзү кичине ченгелдей,
Үнү сонун аргендей.

- ийниге илинбейт — не касается
плеча
ченгел — пятерня
- аргендей — здесь.
красивый, мелодичный
- приятный,

§ 6. Сөздүн составы боюнча көнүгүүлөр.—
Упражнения по составу слова

Эске түшүргүлө — Вспомните:

1. Кыргыз тилинде сөздүн кайсы бөлүгү уңгу деп аталат? — Какая часть слова в кыргызском языке называется корнем?

2. Кыргыз тилинде сөздүн кайсы бөлүгү мүчө деп аталат? — Какая часть слова в кыргызском языке называется аффиксом?

3. Кыргыз тилинде мүчөлөр кандай болуп бөлүнөт? — Как делятся аффиксы в кыргызском языке?

4. Сөз жасоочу мүчө деген эмне? — Что обозначает словообразовательный аффикс?

5. Сөз өзгөртүүчү мүчө деген эмне? — Что обозначает формообразующий аффикс?

6. Негиз деген термин эмнени билгизет? — Что обозначает термин *основа*?

20. Текстти окуп, орус тилине которгула. Белгиленген сөздөрдү уңгу жана мүчөлөргө бөлүп, көчүрүп жазгыла.

ТОГОЛОК МОЛДО

Тоголок Молдо — кыргыз элинин эң көрүнүктүү акындарынын бири. Ал эмгекчил дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Бала чагынан эле окууга, жазууга үйрөнөт. Ал он эки жашында жетим калып, чоң атасы Музоокенин колунда тарбияланат. Музооке белгилүү жомокчу жана комузчу болгон. Чоң атасы ага кыргыз элинин оозеки чыгармаларын айтып берип, комуз үйрөтөт. Тоголок Молдо тез эле өз алдынча комуз чертип, эл чыгармаларын аткара баштаган. Бирок көп узабай Музооке дүйнөдөн кайтат. Тоголок Молдо үй-бүлөнүн



ээси болуп, көп кыйынчылыкты башынан өткөрөт. Совет бийлиги гана анын бактысын ачты. Ал совет өкмөтүнө арнап, көп ырларын чыгарган.

- аткара баштаган — начал исполнять
үй-бүлөнүн ээси — глава семьи
полный бактысын ачты — осчастливила
дүйнөдөн кайтат — умер, скончался

Ү л г ү. э л (и) н и н, а к ы н (д а р) ы / н ы н

21. Текстти окуп, орус тилине которгула. Жогорку үлгү боюнча белгиленген сөздөрдү унгу жана мүчөлөргө ажыратып, көчүрүп жазгыла. Унгунун акыркы муунундагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай *-лар* мүчөсүнүн кандай болуп өзгөргөндүгүнө көңүл бургула.

Тоту куштар 180 жыл, **каз** 90, **көк кытан** 60, **момолой чычкан** жана **канаттуулардын** ичинен **күкүк** 40 жыл **өмүр** сүрөт, ал эми **ак чардактар** 45, **чочколор** 27, **сүлүк курт** 25 жылга жете жашашат. Кээ бир жаныбарлардын өмүрү өтө эле кыска, атап айтканда, **кескелдириктер** 10, **булбулдар** 16, **маймылдар** 14 жылдан ашык жашашпайт, а чычкандар 6, келемиш чычкандар 2,5 жыл гана өмүр сүрүшөт.

- өмүр сүр — жить
жете жаша — жить до
ашык жашашпайт — не живут более
гана өмүр сүрүшөт — живут только

22. Төмөнкү унгуларга жана негиздерге (основа) *-лар* жана *-га* мүчөлөрүн улагыла. Алардын өзгөрүүлөрүнө көңүл бургула.

Терезе, шаар, көгүчкөн, окуучу, учкуч, булут, китеп, тоок, өтүк.

23. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү улап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Окуучу класс... отурат. 2. Мугалим класс... кирди. 3. Айжамал... дептери таза. 4. Оксана шаар ... жашайт. 5. Бакыт айыл... келди. 6. Окуучу... колхоз... жардам беришти.

24. Сөздөрдү эки катарга бирине сөз жасоочу, экинчисине сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү менен көчүрүп жазгыла.

Жумушчу, классташ, шаарга, баланын, токойлуу, дептерлер, тоодон, алтындай, токойчу, класста, мугалимден, суусуз, ишкана.

25. Сөздөрдүн уңгусун жана негизин орус тилине которуп көчүрүп жазгыла, котормосун кашаанын ичине бергиле.





Уч — учкуч, колхоз — колхозчу, токой — токойлуу, бил — билим, бас — басма, көл — көлчүк, бала — балалык, жаш — жаштык, күз — күзгү, жер — жердеш, тамчы — тамчыла, иш — иште, жаа — жаан.

26. Сөз жасоочу мүчөлөрүн улап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Мүчө уланган сөздөрдүн уңгуларын жана негиздерин өз-өзүнчө орус тилине которгула.

1. Быйыл күн жаан... болуп, эгин жакшы өстү. 2. Жаш болсо да, Жайнактын ошондой бил... жайы бар эле. 3. Биздин тоолорубуз токой... 4. Даяр... жыйырма күнгө созулду. 5. Менин атам — жумуш...

Керектүү мүчөлөр (нужные аффиксы): *-чыл, -гич, -луу, -дык, -чу.*

27. Текстти окуп, орус тилине которгула. Белгиленген сөздөрдү көчүрүп жазып, төмөнкү схема боюнча талдоо жүргүзүлө.

С х е м а: байлыктарга. Здесь:  — обозначает основу (негиз),  корень (унгу),  — словообразовательный аффикс (сөз жасоочу мүчө),  — формообразующий аффикс (сөз өзгөртүүчү мүчө).

КЫРГЫЗ АЛА-ТООЛОРУ

Кыргыз Ала-Тоолору бийик жана катаал. Бирок ал түгөнгүс байлыктарга толгон. Анын ар бир жылгаларынан, коктуларынан, мөңгүлөрүнөн, зоолорунан сызылып, өзөн башталат. Тоо суусу куралып, көз жеткис капчыгайды как жарып өтөт. Ал көбүк бүркүп, таш агызат. Карагайлуу, токойлуу өзөндөрдө суу ташкындап агат. Токойлуу тоонун өзөнү күрүлдөп, жери көрктүү келет.

● катаал — суровый
түгөнгүс — нескончаемый
жылга — ложе ручья
кокту — горная ложбина
мөңгү — горный ледник
зоо — скала
сызыл — струится
курал — накапливаться

көз жеткис — необозримый
как жарып өтөт — пересекает
көбүк бүрк — пениться
таш агыз — уносить камни
ташкындап агат — течет, переливается через край
күрүлдө — бушевать, реветь

28. Төмөнкү жоопторго суроо түзгүлө.

— ...

— Кыргыз Ала-Тоолору бийик жана катаал.

— ...

— Ал түгөнгүс байлыктарга толгон.

— ...

— Анын жылгаларынан, коктуларынан, мөңгүлөрүнөн, зоолорунан өзен башталат.

— ...

— Карагайлуу, токойлуу өздөрдө суу ташкындап агат.

29. Ырды окуп, жаттагыла.

САЛТАНАТ-САЙРАН ӨЛКӨСҮ

Шаркырап аккан сууларды,
Шамдагай элим байлады.
Эрме чөл менен тоолордо,
Электр нуру жайнады.
Арашан менен Жети-Өгүз,
Адамга дары, пайдалуу.
Чатыр-Көл, Соңкөл, Ысык-Көл —
Жеримдин көркү, ардагы.

Ж. Бөкөнбаев

- шаркырап аккан — текущая эрме чөл — пустыня, дикая степь
бурно, с грохотом кур — свет, луч света
шамдагай — ловкий, растороп- жеримдин көркү, ардагы — кра-
ный сота, гордость земли моей
байла — перекрыть (реку)

30. Текстти окуп, орус тилине которгула. Сөздөрдү алардын составы боюнча талдагыла.

НАН

Нан — канчалык түйшүктүн, канчалык машакаттын натыйжасы! Аны дыйкан бел чечпей, тер агызып, көптөгөн кыйынчылыктар менен өстүрөт. Башкасын айтпаганда да, дыйкандын эле эмгеги үчүн, бир үзүм нанды да, бир тоголок буудайды да кадырлай билишибиз зарыл. Нансыз жашоо жок. Ал бизге өмүр берет. Аталардын басып өткөн изине серп таштасак нандын канчалык барктуу экени эске түшөт. Бул жагын ошондой турмушту башынан кечирген, ага кепил болгон ата-энелерден сурасак жетиштүү. Ошондой болсо да, али арабызда аталардын данктуу жолун кадыр тутуп сыйлабагандар, нандын кадырына жетпегендер бар.

- түйшүк — хлопоты
- машакат — трудность, затруднение
- бел чечлей — не раздеваться
- серп ташта — бросить взгляд
- башынан кечирген — переживший, испытавший

- кепил — свидетель
- кадыр тутул сыйлабагандар — не оказавшие почести
- кадырына жетпегендер — не отдавшие дань

§ 7. Сүйлөмдүн түрлөрү (жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр) боюнча көнүгүүлөр. — Упражнения по видам предложений (повествовательные, вопросительные, восклицательные)

Эске түшүргүлө — Вспомните:

1. Жай сүйлөм деген эмне? — Что такое повествовательное предложение?
2. Суроолуу сүйлөм деген эмне? — Что такое вопросительное предложение?
3. Илептүү сүйлөм деген эмне? — Что такое восклицательное предложение?

31. Текстти окуп, орус тилине которгула. Тексттен жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрдү тапкыла. Сүйлөмдөрдүн аягындагы тыныш белгилерине көңүл бургула.

МӨМӨ ТОЮ

Эл тегиз чогулган кезде, Сабыр салтанатты ачты:

— Кадырлуу ата-энелер, кымбаттуу окуучулар! Биз бул жерге мөмө үзүүгө чогулдук. Бул эмгек үзүрүнө арналган салтанатты ачык деп жарыялаймын!

Окуучулар концерт беришти. Катар отурган Петр Кузьмич Омордон сурады:

— Окуучулардын ырдаганы көңүлүңүзгө толдубу?

— Ыраазымын балдарга, өмүрлүү болушсун!

Ал аңгычакты көшөгөнүн оң жагынан Аяз Ата чыга келди. Аптак сакалын сылап, кайраттуу сүйлөдү:

— Мен каардансам, деңиз бетин муз каптайт! Бирок мен илимге багындым. Мына, суук жерге бышкан мөмөлөр силерге белек.

Т Сыдыкбеков

- мөмө үзүү — сбор фруктов
- эмгек үзүрү — результат труда
- көңүлүңүзгө толдубу? — понравилась ли вам?
- өмүрлүү болушсун — пусть живут долго
- аңгычакты — как вдруг, в тот момент

- сакалын сыла — поглаживать бороду
- каардан — рассердиться
- деңиз бетин — поверхность моря
- муз капта — оледенеть, покрыться льдом
- илимге багын — покориться науке
- бышкан мөмөлөр — созревшие плоды

окуучулар, сабактын сапаты үчүн күрөшкүлө 4. Кыргыз жаштарын тарбиялап өстүргөн Дүйшөн деген аксакалды таанычу белеңиз 5. Эгер душман багынбаса, ал жок кылынат 6. Алар даңктуу Ысык-Көлдү карай бет алышты

34. Текстти көчүрүп жазгыла, орус тилине которгула. Тыныш белгилерин койгула.

ЖЕР ЭНЕ

- Амансыңбы, куттуу талаам
- Аманчылык келдиңби, Толгонай
- Келдим, жер-эне Арадан дагы бир жыл өтү
- Билем Келериңди күтүп жаткам, Толгонай Бул жолу сен баланы да ээрчите келмек эмес белең
- Ооба Бирок бул сапар да жалгыз келдим
- Толгонай, сен отурчу бери Алгачкы жолу ушунда келгениң эсиңдеби
- Ооба эсимде

Ч. Айтматов

● куттуу талаам — поле мое заветное бул сапар да — и в этот раз

35. Жогорудагы диалогду ролдорго бөлүп окугула. Жай, суроолуу жана илпетүү сүйлөмдөрдүн айтылыш интонациясына көңүл буртула.

БАШКАРМА ЖАНА БАЛДАР

- ..Мына сен, Султанмурат — деп, башкарма кайрадан ага кайрылды, — былтыр сен огородунду айдап жүрдүң беле?
- Ооба — деп, Султанмурат ордунан турду. — Арал көчөнүн огороддорун да айдап бергем.
- Төрт аттуу, эки тиштүү кош беле?
- Ооба, эки тиш, төрт аттуу болчу. Бирок мен убактынча гана жардам бергем...
- Билем. Ошол үчүн сенден баштап отурам, — деди башкарма.
- Мен да кош айдагам! — деп ордунан кыйкырды Анатай.
- Мен дагы, — деди Эркинбек.
- Дагы башка балдар обдулуп үн катышты.
- Тынчтайгыла! — деди Тыналиев. — Бир баштан киреличи, балдар. Бул иш оюн эмес. Кана, окуудан баштайлы. Султанмурат, сенин өсүүң кандай?
- Алынча, — деди Султанмурат.

— Алыңчаң кандай?

— Анча жаман эмес дейм.

— Ушундай де, — башкарма ойлонуп калды. — ...Болуптур. Атаң согушта. Демек, атандын кұлазыгын өзүн даярдайсың. Анатай, сенин ахыбалың кандай?

— Ошондой эле, — деди Анатай ордунан туруп.

— Анатай, отур. Эмне турасың? Сенин атаң да фронтто жүрөт.

— Менин атам да!

— Менин да!

Тыналиев колун көтөрдү:

— Баарын билем, балдар... Демек, Анатай, сен дагы атаңа кұлазыкты өз колун менен даярдаш үчүн, окууну таштай турасың. Бир жыл болобу, эки жылбы, аны көрөбүз.

— Мен дагы! Мен! Мен да! — деп, бир тобу ордунан ыргып тура баштады.

— Жок, отургула! — деп, Тыналиев балдарды араң тынчытты. Чуру-чуу менен иш бүтпөйт. Мурда кош айдап көргөндөр гана барат. Мына, Эркинбек, сен кош айдагансың, ээ? Сенин атаң Москванын алдында курман болду. Билем. Көп-көп аталар менен агалар окко учту. Эркинбек, сен да бизге кошуласың.

● айда (мында. жер айда) — пахать
төрт аттуу — четырехконный
эки тыштүү — двухлемешный
кош — плуг
обдуж — привстать, подавшись
корпусом вперед
үн кат — издать звук

алынча — да не очень
кұлазык — провизия
ыргып тура баштады — начали
вскакивать
тынчыт — успокоить
чуру-чуу менен — с криком
окко учту — погиб

36. Текстти окуп, орус тилине которгула. Жай, сурчолуу жана илептүү сүйлөмдөрдүн айтылыш интонациясына көңүл бургула.

ҮЧ-ДӨБӨДӨГҮ БАК-ДАРАҢ

Дайым томсоруп туруучу ушул Үч-Дөбө мурун кандай эле? Эмне үчүн бул жерге бак-дарак отургузган эмессинер? Эмне үчүн мындай болду экен?

Бүгүнкү Үч-Дөбө мурункудай эмес. Ал бактуу, шактуу, мөмөлүү. Эмгек обону теребелди жаңыртат. Жашасын балбан жүрөк! Жашасын мээрман тынчтык! Биз, таалайлуу тоо балдары.

Т. Сыдыкбеков

- томсоруп туруучу — пустынный балбан жүрөк — богатырское
- терebelди жаңырт — оглашать сердце
- окрестность мээрман — милостивый, любезный

37. Ырды жаттагыла. Белгиленген сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

ТУУЛГАН ЖЕР

Сүйлөшкөн окшоп шыркырайт,
Булактар көңүл эргитип.
Дөөлөткө ой, тоо ыңгырайт,
Жел сыйпайт беттен сергитип.
Карагат, чие, бадамы,
Чакырып турат адамды.
Көрөсүң түркүн жемишти,
Аралап чыксаң бадалды.

А. Токтомушев

- шыркыра- — тихо журчать ыңгыра- — быть самодовольным
- көңүл эргит- — поднимать на- жел сыйпайт — ласкает ветерок
- строение сергит- — освежать
- дөөлөт — богатство бадам — миндаль
- ой — низина, впадина, котловина

38. Текстти окуп, орус тилине которгула. Жай, суроолуу жана илпетүү сүйлөмдөрдүн айтылыш интонациясына көңүл бургула.

ЧОЛПОНБАЙ

Жай айлары. Чолпонбай жүргөн бөлүк Дон суусунун чыгыш тарабына орношкон. Душман дзотун талкалоо үчүн, приказ берилет. Бул приказды аткарууга ким барат?

Бир аз убакыт өткөндөн кийин Чолпонбайлар Дондун жээгинде камышка келип токтошту. Суудан кантип өтүү керек? Душманга кантип көрүнбөй коюу керек? Бул суроо бардыгынын башын бийледди.

Ысык-Көлдүн балыгындай сүзүп, Чолпонбай суунун аркы өйүзүнө чыкты. Дзотко карай гранаталарды зыркыратып ыргыта баштады. Бирок ийинде жаткан жети баштуу желмогуздар ажалдын огун себе беришти.

Дал ошол секундада Чолпонбай Чыгыш тарапты бир карады. «Кош, тууган эне, тууган жер, тууган эл!» — деп, дзоттун оозун жүрөгү менен басты.

Бул кимдин уулу! Бул — элдин чыныгы уулу. Кыргыз эли Чолпонбайдай уулу менен сыймыктанат! Сага түбөлүк даңк!

К. Жантөшев

- зыркыратып ыргыта баштады — начал беспреестанно бросать жети баштуу желмогуздар — семиглавое чудовище ажалдын огун себе беришти — сеяли смертные огни

39. Чолпонбай жөнүндөгү тексттин мазмунун айтып бергиле.

40. Макалдарды жаттагыла. Алардын мазмунун эсинерге сактагыла.

Жигит өлөр жерине күлүп барат.— Молодец к месту смерти идет смеясь.

Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи.— Разве молодец тот, который жалеет жизнь, когда нагрянет враг.

Эрдик бар жерде, жеңиш да бар.— Где мужество, там и победа.

41. Жай сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Күз аяктап калды. 2. Эгин-тегин бүт жыйналды. 3. Адамдар кышка даярдык көрүп жатышат. 4. Окуучулар каникулга тарашат.

42. Суроолуу сүйлөмдөрдү жай сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Сенин атың Сашабы? 2. Сенин жашың он үчтөбү? 3. Ата-энең колхоздо иштейби? 4. Агаң мугалимби? 5. Шаарда эжең барбы? 6. Ал институтта окуйбу? 7. Силердин класста отличниктер көпшү? 8. Досуң Бакытбекпи? 9. Ал шаарда жашайбы?

43. Кыргыз тилинде төмөнкү темаларга ураан ойлоп тапкыла жана аларды дептеринерге жазгыла.

1. Тынчтык жөнүндө.
2. Айыл чарбасына жардам берүү жөнүндө.
3. Билимдин сапатын жогорулатуу жөнүндө.
4. Мектепте тазалык, тартипти сактоо жөнүндө.

44. Сүрөт боюнча «Күз» деген темада чакан сочинение жазгыла. Сочинениеге жай, суроолуу жана илепүү сүйлөмдөрдү катыштыргыла.



§ 8. Ээ.— Подлежащее

Кыргыз тилинде ээ *ким?* *эмне?* *кимиси?* *эмнеси?* *кимдер?* *эмнелер?* деген суроолорго жооп берет жана анын милдетин төмөнкүлөр аткарат:

а) жекелик жана көптүк сандагы атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор

Подлежащее в кыргызском языке отвечает на вопросы *ким?* (кто?), *эмне?* (что?) *кимиси?* *эмнеси?* *кимдер?* *эмнелер?* и выражается:

а) существительным в именительном падеже в единственном и множественном числе

Мисалы: Мугалим (*ким?*) класска кирди. Сабак (*эмне?*) башталды. Биздин окумуштуулар (*кимдер?*) илимге көп салым киргизишти. Көлдүн жээгинде көптөгөн эс алуу үйлөрү (*эмнелер?*) курулган. Нурландын атасы (*кимиси?*) айыл чарба көргөзмөсүнө кетти. Алыстан музыканын үнү (*эмне?*) угулат.

б) жекелик жана көптүк сандагы атооч жөндөмөсүндөгү ат атоочтор

б) местоимением в именительном падеже в единственном и множественном числе

Мисалы: Мен (*ким?*) алдыңкы партада отурамын. Биз (*ким?*) жетинчи класста окуйбуз. Ал (*эмне?*) бийик жана кооз. Алар (*кимдер?*) жардамга келишти. Ким досун алдаса, ал (*ким?*) өзүн алдайт. Бул (*кайсы?*) — Жапар деген жигит.

в) жекелик жана көптүк сандагы атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч маанисиндеги башка сөз түркүмдөрү

в) другими частями речи в значении существительного в именительном падеже в единственном и множественном числе

Мисалы: Билимдүү (*ким?*) эмгегине ишенет, билимсиз (*ким?*) түшүнө ишенет. Экөө (*канчоо?*) токойго келет. Карап тургандар (*кимдер?*) чочуп кетишти. Ашыккан (*ким?*) аштан кур калат.

45. Текстти окуп, орус тилине которгула. Ээни таап, суроо бериле.

ОКТАБРЬ АЙЫ

Күздүн ар бир күнү жыбылжып аккан сууга окшош. Октябрь айында жаратылышта кандай өзгөрүүлөр болот? Ошол жөнүндө айрым байкоолорду жүргүзүп көрөлү.

Октябрь айында көп учурда асман ачык болду. Күн көп жылыбаса да, мээримдүү тийип турду. Мындай учурда токойду аралап, суунун жээгинде баскың келет.

Жаратылыштын өзү да жылуу күндөр менен коштошкусу келбегендей магдырайт. Бак-дарактар алтындан кымкап жамынган.

Тоо боорунда өсүп турган долононун жанына басып барыңызчы, анын мөмөсү жерге ийилет. Октябрда бөрү карагат да текши бышат. Бул жемиш өтө даамдуу жана ширелүү. Анда ден соолук үчүн өтө керектүү витаминдер көп.

● жыбылжып аккан — медленно текущий	алтындан кымкап жамынган —
мээримдүү тийип турду — светло приятно	покрыты золотым покрывалом
магдыра — млеть	жерге ийил — гнутся к земле
	долоно — боярышник
	бөрү карагат — барбарис
	ширелүү — сочный

46. Текст боюнча суроолорго жооп бергиле.

1. Күздүн күнү эмнеге окшош? 2. Октябрь айында жаратылыш кандай болот? 3. Күн кандай тийет? 4. Бак-дарактар кандай түскө келет? 5. Долононун мөмөсү кантип турат? 6. Бөрү карагат кандай жемиш? 7. Бөрү карагатта эмне көп?

47. Ырды көркөм окугула.

КҮЗ ЫРЫ

Жеримдин бетин карачы.
Сары алтын менен жапкандай.
Бакчада жаткан дарбыздар
Кой-козу жуушап жаткандай.

Жүзүмдүн сонун түрү бар,
Бийкечтер таккан берметтей.
Анардын кочкул ширеси
Кыялдан бүткөн шербеттей.

Чакадай болгон тордомо,
Чаалыксаң кубат алдырат.
Акактай бышкан шабдаалы
Чаңкасаң суусун кандырат.

Сөйкөгө тизген шурудай,
Кожогат көзгө кадалат.
Сурмалуу кара көзгө окшойт
Салкында бышкан карагат.

А. Токомбаев

- бакча — бахча
- кой-козу жуушар жаткандай — словно отдыхают овцы-ягнята
- бийкечтер таккан берметтей — словно жемчуг девушек
- анардын көккул ширеси — темно-красный сок граната
- кыялдан бүткөн берметтей — здесь: как сладкий напиток
- чакадай болгон — как ведро (по величине)
- тордомо — сорт дыни
- чаалык — утомиться
- кубат алдыр — дать силу
- акактай бышкан шабдаалы — спелые как янтарь персики
- чаңка — жажда
- суусун кандыр — утолять жажду
- сөйкөгө тизген шурудай — как бузинки в серьгах
- кежогат — костяника
- көзгө када — предстать перед взором
- сурмалуу кара көзгө окшойт — похожие на карие глаза
- салкында бышкан — созревшие в прохладе

48. Текстти окуп, орус тилине которгула. Ээни баяндоочу менен бирге көчүрүп жазгыла жана ээнин милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып жатканын көрсөткүлө.

ЫСЫК-КӨЛ

Ысык-Көл — эс алуучу жайдан башка да туризмдин борбору. Башка өлкөлөрдөн туристтер, альпинисттер жана саякатчылар келип турушат. Алар көлдүн кооздугуна, тунуктугуна, абанын тазалыгына суктанып кайтышат. Көлдө балык өстүрүүчү жана кармоочу чарбалар бар. Алар чабак, осман, маринка жана сазан сыяктуу көп балыктардын түрүн кармашат. Ысык-Көлдө севандык форель өстүрүлүп жатат. Анын салмагы он эки килограммга жетет.

Ысык-Көлгө жетимиштен ашуун суу куят, бирок бирөө да кайра агып чыкпайт. Түп, Жыргалаң, Каракол — булар эң ири суулар болуп саналат. Кийинки кездерде карагайлар да өстүрүлүп жатат. Анын арасындагы кызыл-тазыл гүлдөр, жер жемиштер кандай сонун.

- балык кармоочу чарбалар — севандык форель — севанская
рыболовецкие хозяйства форель

49. Текст боюнча суроолорго жооп бергиле.

1. Ысык-Көл эмненин борбору?
2. Көлгө кимдер кайдан келишет?
3. Ысык-Көлдө балыктын кандай түрлөрү бар?
4. Көлгө кайсы суулар куят?
5. Ысык-Көл жөнүндө дагы эмнелерди билесиң?

50. Өзүнөр жашаган айыл же шаар жөнүндө диалог түзгүлө. Диалогдон ээни аныктагыла. Ээнин милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып жаткандыгын айтып бергиле.

Үлгү:

- Сен кайсы айылда турасың?
- Мен Ичке-Булуң айылында турамын.
- Айылың кайсы райондо жайгашкан? ж. б.

51. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Энинн алдын сызып, суроо бергиле. Анын милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып жаткандыгын айтып бергиле.

1. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз жанын ойлойт (мак.). — Хороший заботится о народе, дурной — о себе.
2. Ат аяган жер карайт, куш аяган көк карайт (мак.). — Кто жалеет коня — смотрит вниз, а кто жалеет ловчую птицу — смотрит вверх. 3. Найза саймак эрдиктен, ат жоорутмак тердиктен (мак.). — Колоть копьем зависит от мужества, а набить коню спину — от потника. 4. Жетинчилер мелдеште жеңип чыгышты. 5. Кабыл алуу мээримдүү кырдаалда өттү. 6. Ах чиркин, биздин күндөр кандай таттуу, бүгүндөн эртеңкиси ырахаттуу (А.О). 7. Кайгысы жок кара сууга семирет (мак.). — У кого нет беды, тот жиреет даже от воды.

52. «Манас» эпосунан кыргызча жана орусча үзүндүнү жаттагыла. Кыраатын келтирип, көркөм окутула.

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Асмандагы ай, күндүн
Жаркынынан бүткөндөй.

Словно из сплава
золота и серебра он слит.
Словно сделан он
из опоры земли и неба.
Словно он сотворен
из солнца и луны.
Земля его держит потому,
что она плотная.

Он словно сотворен из
прохлады небесных облаков.
Он словно создан
из лучей солнца и луны,
что на небесах.

§ 9. Энинн составына карай бөлүнүшү. — Классификация подлежащего по составу

Кыргыз тилинде ээ өзүнүн
составына карай жөнөкөй
ээ жана тутумдаш ээ болуп
бөлүнөт.

Подлежащее в кыргыз-
ском языке делится по сво-
ему составу на простое
и составное.

Жөнөкөй ээ аткарган кызматы боюнча башка сөздөр менен тутумдашпаган жөнөкөй же татаал сөздөрдөн турат.

Простое подлежащее состоит из простых или сложных слов, не являющихся неразложимым по функции словосочетанием.

Мисалы: **Нурия көчөдө ойноп жүрөт. Кыш түштү. Малчылар кышка жакшылап камынышкан. Ысык-Көл — кыргыз деңизи. Ата-энем колхоздо иштейт.**

Тутумдаш ээ аткарган кызматы боюнча эки же андан ашык сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен турат.

Составное подлежащее состоит из неразложимых по функции сочетаний двух или более слов.

Мисалы: **Кыргыз тили кыргыз элинин улуттук тили болуп эсептелет. Билим алуу ийне менен кудук казгандай. Кыргыз мамлекеттик улуттук университети — республикабыздагы эң ири жогорку окуу жайы. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде.**

53. Сүйлөмдөрдү жөнөкөй жана тутумдаш ээлүү кылып, өз-өзүнчө бөлүп көчүрүп жазгыла.

1. Адам болуу аста-аста, акмак болуу бир паста (мак.). — Человеком стать трудно, дураком — легко. 2. Адамдын көркү — акыл (мак.). — Красота человека — в его уме. 3. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт (мак.). — Человек мыслью не насытится, а волк — овцами. 4. Билим — элге, суу — жерге (мак.). — Знание — народу, воду — земле. 5. Жакшы бала эр болот, жаман бала жер болот (мак.). — Хороший сын станет молодцом, глупый сын умрет глупцом. 6. Илим — турмуш чырагы, өнөр — эрдин куралы (мак.). — Наука — светоч жизни, умение — оружие молодца. 7. Калп ырыс кесет (мак.). — Ложь счастье отсекает. 8. Ырыс алды — ынтымак (мак.). — Залог счастья — в дружбе. 9. Келиш-кетиш — туугандыктын белгиси, уруш-кериш — душмандыктын белгиси (мак.). — Гостеприимство — признак родственности, ссора — признак враждебности.

54. Төмөнкү сөздөрдөн ээнин милдетин аткаргандай кылып, сүйлөм түзгүлө.

Окуучу, мугалим, ата-эне, спорт сарайы, кызыл үй, мончо, тамга.

55. Текстти окугула. Белгиленген тутумдаш ээни көчүрүп жазгыла.

ТҮНКҮ УЧУШ

Бул түнкү учуш — космонавт минген кораблдин авариялык шашылыш учуусу. Адаттагыдай журналисттер, репортёрлор узатып, салтанаттап рапорт бербей учуп жөнөдү. Себеп дегенде, «Трамплин» деп шарттуу аталган космостук орбитада бир жарым жылдан бери атайын программа боюнча «Паритет» аттуу космостук станция учуп жүрөт. Мына ошол станцияда күтүлбөгөн чукул окуя болуптур... Сары-Өзөктөн учкан кораблдин соңунан бир аздан кийин, планетанын наркы бетинен, Невада космодромунан, америкалык корабль да так ушул максат менен ошол эле «Паритетти» көздөй «Трамплин» орбитасына учуп жөнөйт...

Бул эки корабль илимий-изилдөө авианосеци «Конвенциядан» болгон команда боюнча шашылыш учуп кетишти. «Конвенция» авианосецинде «Демиург» деп аталган сүзүп жүрүүчү Бириккен башкаруу Борбору орношкон, кыскартып айтканда аны «Бирбашбор» деп коёт.

«Конвенция» авианосеци өзүнүн дайыма турчу ордунда... Бириккен башкаруу борбору — Бирбашбор бу маалда эки кораблдин тең «Трамплин» орбитасына чыгышын тикие карап отурду.

Ч. Айтматов

- | | |
|--|--|
| ● түнкү учуш — ночной взлет, полет | так ушул максат менен — с этой же целью |
| авариялык шашылыш учуу — аварийный срочный вылет | илимий-изилдөө авианосеци — научно-исследовательский авианосец |
| кораблдин соңунан — вслед за кораблем | бириккен башкаруу борбору — объединенный центр управления |
| бир аздан кийин — спустя некоторое время | Бирбашбор — Обценупр |
| планетанын наркы бетинен — по другую сторону планеты | тикие карап отурду — напряженно следил |

II ЧЕЙРЕК

§ 10. Ат атоочтун түрлөрүн кайталоо.— Повторение видов местоимений

Эске түшүргүлө — Вспомните:

1. Ат атооч деген эмне? — Что такое местоимение?
2. Ат атоочтор мааниси боюнча кандай түрлөргө бөлүнөт? — На какие виды делятся местоимения по значению?
3. Жактама ат атооч деген эмне жана ага кандай ат атоочтор кирет? — Что такое личные местоимения и какие местоимения относятся к ним?
4. Шилтеме ат атооч деген эмне жана ага кандай ат атоочтор кирет? — Что такое указательные местоимения и какие местоимения относятся к ним?
5. Сурама ат атооч деген эмне жана ага кандай ат атоочтор кирет? — Что такое вопросительные местоимения и какие местоимения относятся к ним?

56. Текстти окуп, орус тилине которгула. Тексттен ат атоочторду таап, анын түрлөрүн аныктагыла.

БАЛДАР — БИЗДИН КЕЛЕЧЕГИБИЗ

Балдар — биздин келечегибиз, жыргалыбыз, бакты-таалайыбыз. Ошон үчүн биз, улуулар, силерди эч нерседен кемчил кылбай өстүрүп, окутуп, адам баласынын эң мыкты сапаттарын үйрөтөбүз. Муну силер жакшы түшүнгүлө!

Жазуучулар атайы силерге арнап эчен-эчен ырларды, аңгемелерди, пьесаларды, романдарды жазышты. Мен дагы бир катар чыгармаларды силерге арнагамын. «Ашуу ашкан суу» деген китепти балким окугандырсыңар. «Хан-Теңирлик чабан» деген роман жазгам, бул романдын биринчи бөлүгү силерге таандык. Кыргыз мамлекеттик драма театры «Биздин эне» аттуу дараманы көрсөтүшөт. Анда силерди кантип тарбиялоо керек экендиги жөнүндө мугалимдердин талаш-тартышы болот.

К. Жантөшев

- кемчил — нехватка, недостаток
- эчен-эчен — несколько
- «Ашуу ашкан суу» — «Вода,
- преодолевшая перевал»
- «Хан-Теңирлик чабан» — «Чабан из Хан-Тенгри»

57. Суруоюрго жооп бергиле.

1. Улуулар балдар жөнүндө кандай камкордуктарды көрүшөт? 2. Жазуучулар балдарга арнап эмнелерди жазышкан? 3. К. Жантөшев балдарга арнап кайсы чыгармаларды жазган?

58. Көп чекиттин ордуна ат атоочторго жөндөмө мүчөлөрдү улап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Биз... колхоз Талас өрөөнүндө жайгашкан. 2. Силер... телеграмма келдиби? 3. Бул китеп мен... сага белек болсун. 4. Вася сен... канча жаш улуу? 5. Мен... жомок китеп бар.

59. Ат атоочторду тиешелүү жөндөмөгө коюп, кашааларды ачып, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Атам (мен) жомок китеп сатып берди. 2. Мугалим (мен) доскага чакырды. 3. Мен кечээ (сен) аганды көрдүм. 4. (Ал) күндөлүгүндө жалаң гана «4» жана «5» деген баалар коюлган. 5. (Ал) Жылдыз эки жаш кичүү.

60. Ырды жаттагыла. Мазмунун орусча айтып бергиле.

Биздин үчкүл окубуз,
Бакыт чачкан доорубуз.
Айга, күнгө сермеген
Кичинекей колубуз.

Бизде толгон талап бар,
Келечекти саматар.
Биз жомоктун өзүбүз,
Укмуштарды жаратар.

Н. Жаркымбаев

- учкул ой — крылатые мысли
- бакыт чачкан — порождающий
- счастье
- серме — взмахивать
- келечекти саматар — устремлен-
ный в будущее
- укмуштарды жаратар — создаю-
щие небывалое

§ 11. Жактама ат атоочторду кайталоо. — Повторение личных местоимений

61. Жомокту окуп, мазмунун айтып бергиле. Жактама ат атоочтордун кайсы санда жана жөндөмдө тургандыгына көңүл бургула.

КАН МЕНЕН АПЕНДИ

(Кыргыз эл жомогу)

Бир күнү апенди кан кийикке чыкканда, Апендини кошо жолдош кылмак болуп:

— Оо, Апенди, бүгүн биз менен бирге кийикке жүргүн, — деп ээрчитип алды. Бирок аны эң эле кашаң жана арык атка мингизип коюшту. Узак убакка кийик уулап, кечке жуук үйдү көздөй кайткан кезде, жаан төгүп жиберди. Башкалардын баарынын аты тың жана мыкты болгондуктан, чапкан бойдон шаарга кирип кетишти. Апенди атын камчыласа, баспай койду. Эч болбосо шаарга кургак барайын деди да, үстүндөгү кийимдерин бүт чечип, астына салынып алды. Акыры шаарга жеткенде, аларды кайра кийип, кандыкына келди. Кан Апендинин кийими бүт кургак экенин көрүп, аябай таң калып:

— Оо, Апенди, биз аттын оозун коё берип, үйгө жеткенче жаанга абдан суу болдук, а сенин кийимин купкургак, бул кандай? — деп сурады.

— Каным, мен минген ат анык шумдук экен. Силерден азыраак кала түшүп, анан шаарды карай жөнөгөндө, мен муну шамалдан мурда баратабы деп ойлодум. Шаарга тез эле жетип, жаан басылгандан кийин мында келдим, — деди.

Бир күнү кан кийикке дагы чыкты. Апендиге бөлөк ат мингизип, кашаң атты өзү минди. Булар кайра кайткан кезде, асманды булут каптап, жаан нөшөрлөдү.

Апенди минген атына камчы басып, шаарга кирип кетти. Ал эми кан канчалык аракет кылса да, минген аты ордуна жылбай, жолдопторунан артта калды. Кан шаарга араң жетип, үйүнө келсе, Апенди купкургак жырғап отурат.

Кандын кыжыры кайнап:

— Сен мени неге алдадың? Мен сага ишенем деп, кийимим бүт суу болуп, өзүм да үшүдүм, — деди.

Анда Апенди:

— Сен эмнеге ачууланасың? Үстүндөгү кийиминди чечип, астыңа салып, жаан басылгандан кийин кайра кийгенди билген жоксуңбу? — деди.

● кошо — вместе

кийикке жүр — иди с нами охотиться за кийиками

кашаң ат — кляча

арык — худой, тощий

мингиз- — посадить на коня

кечке жуук — к вечеру

жаан төгүп жиберди — полил дождь

аты тың болгондуктан — лошади была резвой

чапкан бойдон — вскачь

камчыла- — бить плетью, нагайкой

баспай койду — встала

кургак — сухой

оозун кое бер- — дать коню

поводья

шумдук экен — удивительный

ордуна жылбай — не двигаясь с

места

кыжыры кайна- — обозлиться

62. Мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар деген жактама ат атоочторду жөндөгүлө.

63. Жактама ат атоочторду катыштырып, «Сабакта» деген темада суроо-жооп түзүп, өз ара сүйлөшкүлө.

Үлгү: Бүгүн ким дежурный? — Кто сегодня дежурный?
— Мен дежурныймын. — Я дежурный.

§ 12. Шилтеме ат атоочторду кайталоо. — Повторение указательных местоимений

64. Бул//бу, ушул//ушу, ошол//ошо, тигил//тиги деген шилтеме ат атоочторду жөндөгүлө.

65. Бирды жана сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, шилтеме ат атоочтордун алдын сызгыла.

1. Ушул жерде жоонун колу жатышкан,
Ушул жерде тапчыл эрлер атышкан.
Ушул жерде бөлү сымал, мерганын,
Жоонун колу бет бага албай качышкан.

Ж. Турусбеков

2. Балам, мына бул боорду бышырып жеп отургула. (К.Ж.) 3. Тээтигини Кычан дешип, колхозчулар аны ыраактан таанышчу. (Ш.Б.) 4. Мына ошол Каныбек быйыл жыйырма бирге чыкты. (К.Ж.) 5. Тээ туннелге жакындап, эшелондун артында кызарган оту көрүнбөй калды. (Ч.А.) 6. Тээтигил тоонун этегиндеги калдайган кыштак Сары-Камыш деп аталат.

66. Бирды окугула. Шилтеме ат атоочторду тапкыла.

КЫЗЫЛ ЖООЛУКЧАН

Толкуган биздин эркибиз,
Ал зуулаган темпибиз.
Ал тиги кызыл жоолукчан
Эмгектин кызы селкибиз.
Тетиги зоону ураткан,
Омкоруп ташын кулаткан.
Биздин арык казгандар,
Чекеси тердеп суу аккан.

Ж. Турусбеков

- толкуган эрк — всколыхнувшаяся воля
- зуулаган темп — стремительный темп
- эмгектин кызы селки — труженица

- зоону ураткан — свернувший скалу
- омкоруп ташын кулаткан — свернувший камни
- чеке — лоб
- тердеп суу аккан — вспотеть

67. Текстти көчүргүлө, орус тилине которуп жазгыла. Шылтеме ат атоочтордун адын сызгыла.

БОРООНДУУ ЭДИГЕЙ

Адамдын адам болмогунун туу чокусу мээнеттен, бул жобо — жамы журтка маалым.

Ушул жобо жолунда Эдигей Жангелдин, же болбосо, эли-журту айтмакчы, Бороондуу Эдигей — акыйкатта мээнеткеч адам. Дүйнөнүн түркүгү дей турган адамдардын бири — ушу киши. Менин баамымда бу киши өз заманы менен киндиктеш, ошол себептүү доорунун уулу десек, адамдык маңызын айткан болор элек.

Ч. Айтматов

- туу чокусу — самая вершина
- мээнет — труд
- жамы журт — весь народ
- маалым — известно
- эли-журту айтмакчы — здесь называют его знающие люди

- акыйкатта — поистине
- мээнеткеч — труженик
- дүйнөнүн түркүгү — опора мира
- баамымда — насколько я могу полагать
- өз заманы менен киндиктеш — связан со своей эпохой

68. Суроолорго жооп бергиле.

1. Чынгыз Айтматов деген ким? 2. Анын кандай чыгармаларын билесинер? 3. Балдарга жазылган кандай чыгармалары бар? 4. Жазуучунун кайсы чыгармасын сахнадан көрдүңөр? 5. Анын кинофильм болуп тартылган кайсы чыгармаларын атай аласыңар? 6. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын каармандарын атагыла.

§ 13. Сурама ат атоочторду кайталоо. — Повторение вопросительных местоимений

69. Көп чекиттин ордуна сурама ат атоочторду коюп, суроолорго жооп бергиле.

1. Сен ... класста окуйсун? 2. Мектепке ...келдиң? 3. Сен ... жаптасың? 4. Силерде дүйшөмбү күнү ... сабак болот? 5. Сенин жолдошун ...? 6. Сенин жолдошун сабакка ... келет?

7. Сенин ...китебиң беле? 8. Сен китептерди ...алдың? 9. Валя мында... келди? 10. Сен ...жылы туулгансың? 11. Сенин үйүң ... көчөдө, номери ... 12. Мектепте сабак ... аяктайт?

70. Төмөнкү ат атоочторду катыштырып, суроолуу сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Качан?, кандай?, неченчи?, ким?, эмне?, канча?, кимге?, кимди?, кимде?, кайдан?

71. Суроолорго жооп бергиле.

1. Сенин фамилияң, атың ким? 2. Сенин жашың канчада? 3. Сен кайсы мектепте, канчанчы класста окуйсун? 4. Силердин мектеп кайсы көчөдө? 5. Сенин үйүңдө канча адам бар?

72. Окугула, тексттин мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

ТАБЫЛГА

Бекин байкоосуздан бир нерсени тепсеп алды.

— Опий, эмнени тепсеп алдым?

Ал эңкейип, бутунун алдында жаткан кол саатты көрдү.

— Ким түшүрдү экен? — Ал саатка тийбей, бирөөлөр карап турган жокпу деп, эки жакты карады. Тегеректе жан жок экен. Женилдене түштү да, саатты алып чөнтөгүнө сала койду.

— Кайда барсам?... Саатты эмне кылсам?...

Витя менен Бекин мектептен бирге чыгышты. Бекин шашкалактап:

— Мен кечээ кол саат таап алгам. Мына сумкада, — деди Витяга.

— Бекин, жана неге айтпадың? Кайдан таптың эле?

— Биздин эле короодон. Кире бериште жатыптыр.

— Көрсөтсөң?

Бекин саатты алып чыкты. Чыкылдап жүрүп жатыптыр. Витя саатты көрүп, кайра Бекинге сунду да:

— Коё тур, ээсин таап, кайтарыштын амалын издейли, — деди.

Ар ким өзүнчө ойлонуп калды.

— Таптым, Витя! Кулактандыруу жазып, кире бериш жерлерге илип коёлу.

— Эң туура сунуш, досум. Кана, тээтиги отургучка отуруп, кулактандыруу жазалы. Барак алчы, көп эле ал.

Бекин шыпылдатып жазып кирди. «Кимде-ким кол саат түшүрүп жоготуп алса, төртүнчү кабаттагы 21-бөлмөгө кайрылсын». Ушул жазууну экөө бир нече нускада көчүрүп, каалгаларга чаптап чыгышты.

— Эми сааттын ээсин күтө бер,— деп жылмайган калыбында Витя үйүн көздөй басты.

Бекин тепкичтерди аттап-буттап, төртүнчү кабатка чыккыча шашты. Кулактандырууну окуп, сааттын ээси азыр эле келип, аны таппай калчудай сезилди. Анын көз алдында рахмат айтып, ыраазы боло, саат кармап турган адам турду...

● байкоосуздан — случайно	шыпылдатып — быстро
тепсеп ал — наступить	бир нече нускада — в нескольких
түшүр — уронить	экземплярах
тийбе — не трогать	чалтап чык — приклеить
жан жок — нет никого	жылмайган калыбында — улыбаясь
жана неге — почему сразу	таппай калчудай — как будто не
чыкылда — тикать	найдет

73. Табышмакты жатталгыла, сурама ат атоочторду тапкыла.

Бир сандыкча ар тилде
Сүйлөйт, ырдайт, күү чалат.
Сандыкчанын эмне экенин
Ким ойлонуп бат табат?

74. Окугула. Суроолуу сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, аларды орус тилине которгула.

АБУТАЛИП АГАЙ

Сегизинчи класстын окуучуларына дүйнөнүн Европа бөлүгү туурасында айтып жатып, Абуталип өз башынан өткөнүн сабакка кошуп кетти...

Алдыңкы партадан шак көтөрүлгөн кол анын сөзүн бузду:

— Агай, демек сиз туткунда болупсуз да?...

— Ооба, эмне экен?

— Анда эмне атынып алган жоксуз?

— Өзүмдү өзүм өлтүрүүнүн кажети канча эле? Ансыз да жарадар болчумун.

— Душманга туткун болуп түшпөө керек, ошондой буйрук бар да!

— Кимдин буйругу?

— Жогор жактын буйругу.

— Аны сен кайдан билесиң?

— Мен баарын билем. Биздикине Алматыдан, Москвадан кишилер келип турат. Демек, сиз жогор жактын буйругун аткарбапсыз да?

— Сенин атаң согушта болду беле?

— Жок, ал аскерлерди согушка жөнөтүп турган.

— Анда экөөбүз бири-бирибизди түшүнүшө албайбыз.

Жалгыз айтаарым, ал учурда менин башка аргам калган эмес.

— Баары бир сиз буйрукту аткарышыңыз керек болчу.

— Эмне эле жабышып калдың? — деп, башка бир окуучу ордуна турду.— Биздин агай Югославиялык партизандар менен бирге согушкан. Сага эмне жок?

Үч-төрт күндөн кийин райондон чакыруу келди. Аерде Куттыбаевге көп сөз айтышпады, тек өспүрүм жаштарга мурдагы согуш туткуну сабак берүүгө моралдык укугу жок деп, жаакташпай өз ыктыяры менен арызын жазып, иштен бошонуп кетүүсүн туюнтушту.

Ч. Айтматов

● өз башынан өткөнүн — все, что произошло с ним
шак көтөрүлгөн кол — резко поднятая рука
анда эмне атынып алган жоксуз? — а почему вы не застрелились?
душманга туткун болуп түшлөө керек — недопустимо сдаваться во вражеский плен

жалгыз айтарым — одно могу сказать
башка аргам калган эмес — другого выхода у меня не было
эмне эле жабышып калдың? — чего пристал?
тек — просто
согуш туткуну — военнопленный
жаакташпа — не спорить
туюнт — дать понять

§ 14. Баяндооч. — Сказуемое

Кыргыз тилинде баяндооч демейде сүйлөмдүн аягында колдонулат жана көпчүлүк учурда анын милдетин этиш аткарат.

Эгерде сүйлөмдө ээнин милдетин 1-жактагы (мен, биз) же 2-жактагы (сен, силер, сиз, сиздер) жактама ат атоочтор аткарып турса, анда баяндоочко тиешелүү жак мүчөлөрү жалганат.

Сказуемое в кыргызском языке обычно стоит в конце предложения и выражается чаще всего глаголом.

Если в предложении подлежащее личное местоимение 1-го мен (я), биз (мы) или 2-го сен (ты), силер (Вы), сиздер (вы) лица, то сказуемое, соответственно, принимает личные окончания глагола.

Мисалы: Мен окуучумун. Биз окуучубуз. Сен окуучусуң. Силер окуучусуңар. Сиз мугалимсиз. Сиздер мугалимсиздер. Мен жазып жатамын. Сен окуп жатасың. Биз жазып жатабыз. Мен улуумун. Сен кичүүсүң.

Этишттик баяндоочтун милдетин этиштин бардык жакталуучу формалары аткарат.

Глагольное сказуемое выражается всеми спрягаемыми формами глагола.

Мисалы: Мен жетинчи класста окуймун. Сен шаарда жашайсың. Володя футбол ойнойт. Бекжан жазып жатат. Жылдыз шаардан келди. Биз тоого экскурсияга барабыз. Силер жакшы концерт даярдагансыңар. Колхозчулар малга тоютту мол камдашкан.

76. Төмөндөгү баяндоочторду катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Иштеп жатат, окуп отурат, барат, келди, көрдү, тепти, даярданып жатышат.

76. Көп чекиттин ордуна тиешелүү баяндоочторду коюп жазгыла.

1. Карагай, арча, четин тоодо 2. Атам, энем колхоздо 3. Жанна, Зина, Роза жетинчи класста 4. Агам колхоздун коюн 5. Келгин куштар күзүндө жылуу жакка 6. Биз тоого 7. Мен киного

Пайдалануучу сөздөр: окушат, чыктык, өсөт, учуп кетишет, иштешет, багат, барам.

77. Төмөнкү сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которгула. Ээ менен баяндоочтун алдын сызгыла.

1. Бойцы успели приготовиться к атаке. 2. Айгуль обещала выучить стихотворение к следующему уроку. 3. Танабай гнал табун через высокий перевал. 4. Шофер и грузчики после обеда стали собираться в дорогу. 5. Маралы осторожно подошли к реке. 6. Моя сестра работает врачом. 7. Друзья договорились встретиться у театра. 8. Мы должны любить книгу и беречь ее. 9. Оля решила учиться рукоделию. 10. Подводная лодка начала всплывать на поверхность океана.

- бойцы — аскерлер, жоокерлер
гнал табун — жылкычылардын үйүрүн айдап өтүү
- рукоделие — оймо-сайма чеберчилиги
всплывать — калкып чыгуу
поверхность — үстү

78. Макалдарды жаттагыла, мазмунун эсинерде сактагыла.

Сөзүң кыска болсун, колуң уста болсун. — Пусть твое слово будет коротким, а руки — умелыми.

Эрдин данкын эл билет, дыйкандын данкын жер билет. — Славу героя знает народ, а славу крестьянина — земля.

79. Текстти окугула. Белгиленген сөз тизмектерин көчүрүп жазып, аларды орус тилине которгула.

КЫЗЫКТАР ДҮЙНӨСҮНДӨ

Жаратылышта кандай гана кызыктар кездешпейт. Кай бир өсүмдүктөр курт-кумурскалар же бакалар менен тамактанышат. Непендес аттуу өсүмдүк курт-кумурскаларды «кармап» жесе, росянка өсүмдүгү баканы да жеп коёт.

Деңизде жашоочу көп жаныбарлардын эти эң эле даамдуу болот. Мындай жаныбарларга салмагы 150 килограммга жеткен жашыл деңиз ташбакасы да кирет. Күндөрдүн биринде балыкчылар ушундай баканын бирин кармап алышат. Аябай сүйүнүшүп, ал ташбаканы союп жейли деп камданып калышат. Балыкчылардын бири ташбаканы карай коюп аң-таң калат. Ташбака мойнун созуп деңизди карап, көзүнөн жашы мөлт-мөлт этет. Балыкчылар ташбаканын ыйлап жатканын көрүшүп, аны аяп, деңизге коё беришет. Көрсө ташбака өзүнүн денесиндеги ашык туздарды көз жашы аркылуу чыгарат экен. Аны балыкчылар ташбака ыйлады деп алышыптыр. Ушундай эле «ыйды» кээ бир крокодил менен кескелдириктерден да көрүүгө болот.

Ысык-Көлдө жашоочу балыктардын эң чону форель болуп эсептелет. Алардын салмагы 17—19 килограммга жетиши мүмкүн. Ысык-Көлдөгү форель кыш айларында көлгө куюучу Жыргалаң, Тоң, Ак-Суу сууларын сүзүп чыгып, ал жерге өзүлөрүнүн икраларын ташташат.

- кызыктар дүйнөсүндө — в мире интересного
жашыл деңиз ташбакасы — морская черепаха
мойнун сөз — вытянуть шею
кескелдириктер — ящерицы
көлгө куюучу — впадающие в озеро

§ 15. Атоочтук баяндооч. — Именное сказуемое

Баяндоочтун милдетин зат атооч, сын атооч, сан атооч же ат атооч да аткарышы мүмкүн. Кыргыз тилинде атоочтук баяндооч, орус тилинен айырмаланып, 1-жана 2-жактын жак мүчөлөрүн кабыл алат.

Сказуемое может быть выражено существительным, прилагательным, числительным или местоимением. В кыргызском языке именное сказуемое, в отличие от русского, принимает личные окончания 1-го и 2-го лица.

Мисалы: Мен жетинчи класстын окуучусумун. Сен спортсменсиң. Чолпонбай — согуштун баатыры. Бишкек шаары — Кыргызстандын борбору. Биздин жерибиз өтө кооз. Гүлнара тартиптүү, сылык. Беш жерде беш — жыйырма беш. Лариса он үчтө. Токтогул деген акын — ошол.

80. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү койгула.

1. Мен окуучу 2. Сен бүгүн дежурный 3. Биз класста 4. Сиз сүйүктүү мугалим 5. Сен менден кичүү 6. Мен Колядан улуу 7. Силер кайда ... ? 8. Мен он үчтө

81. Сураолорго жооп бергиле. Жоопторун дептеринерге жазгыла. Баяндоочтун миддетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарды?

1. Силердин класскомунар ким? 2. Сережа быйыл канчада? 3. Силердин мектебиңер кандай? 4. Классыңар канчанчы кабатта? 5. Сенин досуң ким? 6. Ал канчада?

82. Текстти окугула. Атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла жана аларды орус тилине которгула.

КЫШ КҮНДӨРҮНҮН БИРИНДЕ

Кыш күндөрүнүн бири. Күн суук. Чыкылдаган кышкы аяз бети-колду тондуурат. Этек-жеңди делдектетип жулккулап, алды жактан ызгаардуу катуу шамал согуп турат. Бет алган жагыбыз — тоодогу малчылар. Анда жай күндөрүндө бир нече ирет болсом да, кыш күндөрүндө көп жылдан бери болгон эмес элем.

Жанымда бара жаткан карыя — почточу. Карыянын үстүндө кийгени — жүн салдырып, шырытып тиктирген чепкен, бутунда кийиз чокой, башында кара көрпө тебетей. Мингени — төрт бутуна үч эмчектүү така урулган, жал-куйругу төгүлгөн чоң күрөң ат. Аттын үстүндө отурушу чыйрак, тыкан. Ийинине асынган кара кайыш сумкасынын оозунан газета-журналдардын чет-жакалары кылтыйып, шамалга дирилдеп чыгып баратат.

Күн чайыттай ачык. Кыштын күнү алсыз нурун ай-ааламга чачууда. Тигинде Керме-Тоонун чокуларындагы аппак карлар күн нуруна жарк-журк этет. Бери ойдо, Кочкор суусунун бойлорунда, чымчып аларга да кар жок.

К. Баялинов

● чыкылдаган кышкы аяз — трескучий зимний мороз
 этек-жеңди делдектетип — раздувая полы одежды
 жулккула — дергать
 ызгаардуу — студеной
 согуп турат — дует
 үстүндө кийгени — верхняя одежда
 чепкен — армяк (вид верхней стеганой одежды)
 кийиз чокой — валенки

көрпө тебетей — тебетей из мерлушки
 жал-куйругу төгүлгөн — длиннохвостый и долгогривый
 күрөң ат — бурый конь
 чыйрак — выносливый
 тыкам — собранный
 чет-жакалары кылтыйып — края, высовываюсь
 чайыттай ачык — совершенно чистое
 чымчып аларга — ни щепотки (снега нет)
 жарк-журк эт — сверкать

83. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Атоочтук баяндоочтордун алдын сызгыла.

1. Жайлоо дегениң жай мезгилинде ушундай да! 2. Малчылардын жүздөрү жарык, кубанычтуу. 3. Малчыларыбыздын кимиси болсо да азыркы күндө мекенибиздеги жаңылыктардан, эя аралык абалдардан кабардар. 4. Жанымда бара жаткан карыянын ысмы — Жумагул. (К.Б.) 5. Биздин шаарыбыздын келечеги кең. 6. Жакшы китеп — жан жолдош.

§ 16. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү. — Главные члены предложения

84. Текстти окугула. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн (ээ, баяндоочун) көчүрүп жазгыла жана аларды орус тилине которгула.

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ

Касымалы Баялинов Ысык-Көл областынын Ысык-Көл районундагы Көк-Мойнок деген жерде туулган. Ал — тунгуч прозачы. Анын кыргыз адабиятынын калыптанышында маанилүү роль ойногон, жазуучуга атак алып келген «Ажар» повести, «Боордоштор» романы жана башка аңгемелери жарык көргөн.

Жазуучу өзүнүн балалык жылдарындагы адабиятка болгон кызыгуусу жөнүндө төмөнкүчө эскерет: «Өзүм жомок билген балдардын жомогун угууну жакшы көрчү элем. Мен да бара-бара жомокко шыктуу



болуң кеттим. Мектепте окуй баштаган кезимде эле эл жомогуна сүйүүм арта баштады. Анткени алдыңкы класстагы балдар күн чыгыш элдеринин жомогун окушар эле. Мен да алардын окугандарын ынтаамды коюп тыңшаар элем. Кийин өзүм ал китептерди кайта-кайта окуп чыктым. Андагы каармандар көз алдыма элестеп, уктабай таң атырган күндөрүм да болгон».

- **первенец** — первенец
- атак** — слава
- шыктуу** — способный

- сүйүүм арта баштады** — увлекся
- ынтаа кой** — быть внимательным
- көз алдыма элестеп** — вспоминая

Текст боюнча сүйлөшкүлө.— Поговорите по тексту

- К. Баялинов деген ким?
- К. Баялинов — кыргыз элинин белгилүү жазуучусу.
- Ал кайсы жерде туулган?
- Ал Ысык-Көл областынын Ысык-Көл районундагы Көк-Мойнок деген жерде туулган.
- Анын кандай прозалык чыгармалары бар?
- Анын «Ажар» повести, «Боордоштор» романы жана башка көптөгөн аңгемелери бар.
- Ал бала чагында эмнени жакшы көрчү эле?
- Ал бала чагында жомок угууну жакшы көрчү.
- Алдыңкы класстагы балдар кайсы жомокторду окушар эле?
- Алдыңкы класстагы балдар күн чыгыш элдеринин жомогун окушар эле?

Силер К. Баялиновдун дагы кайсы чыгармаларын билесинер.

Кыргыз жазуучуларынын кайсы чыгармаларын окудуңар?

85. Текстти окугула. Баяндоочторду ээси менен бирге көчүрүп алгыла да, аларды орус тилине которгула. Алардын милдетин кайсы сөз түркүмү аткаргандыгын көрсөткүлө.

МУЗ АЯНТЧАСЫ

Кыштакка жакын жерде коктуча жер бар эле. Анын ичи бир кыйла кенен жана түз. Бирок ага эч ким көңүл бурчу эмес.

Кеч күз. Күндөрдүн биринде так ушул жерге окуучулар туш-туштан чубап келип жатышты. Алардын бири да куру келген жок. Ар биринин колуна кетмен-күрөк бар. Булар — физкультура мугалиминин кеңеши боюнча муз аянтчасын курууга келип жатышкан мектеп окуучулары.

Физкультура мугалими муз аянтчасын ушул баштан даярдап коюунун зарылдыгын түшүндүрдү. Окуучулар бул жердин чөп-чарын тазалап, жерин түздөштү.

Декабрь айынын башталышынан тартып, катуу суук боло баштады. Бул кезде аянтчага суу жиберилип, муз тоңдурулган эле.

Окуучулардын бардыгы аянтчанын жанына чогулушту. Декабрьдын суугу балдардын беттерин аймалайт, алардын чыдамкайлыгын сынагансыйт.

Спорт оюндарына мурдагыдай эле физкультура мугалими жетекчилик кылды. Башталгыч класстарда окуган балдар жана кыздар дөңдөн ылдый чана тээп ойношту. Жогорку класстын окуучулары муз үстүндөгү спорттук оюндар боюнча мелдештерге катышышты. Оюнга кызыккан балдар ызгаардуу суукту тоотушпай, ызаланткандай болушту. Таза абада ойношуп, денелерин чыңашты.

- | | |
|--|---|
| ● коктуча жер — ложбина, впадина | беттерин аймалайт — щиплет лица |
| туш-туштан — с разных сторон | чыдамкайлыгын сынагансыйт — испытывать терпение |
| куру келген жок — пришли не с пустыми руками | дөңдөн ылдый — вниз по холму |
| чубап келип жатышты — шли гуськом | суукту тоотпой — несмотря на холод |
| чөл-чар — сор, мусор | ызаланткандай болушту — как будто обидели |

86. Ырды жаттагыла.

КЫШЫНДА

Айлана бүт: тоо, талаа,
Аптак карга чулганды.
Көчөгө чык, бол бөбөк,
Көрөм десең жыргалды.

Кардан жасап баланы,
Карда сүйрөп чананы,
Коньки тээп, лыжа тээп,
Кумардан бир каналы.

Кайыкпастан суукка,
Кардан жасап топту да.
Аяз ата келатат,
Ас-салоом деп тоскула!

- | | |
|--------------------------------------|---|
| ● жыргал — удовольствие, наслаждение | кумардан кан — удовлетворить желание |
| сүйрө — волочить | кайыкпастан суукка — не замерзнув от холода |



87. Кыш жөнүндөгү сүрөт боюнча кичинекей аңгеме түзгүлө жана ал аңгемеге өзүнөр ат койгула.

§ 17. Баяндоочтун саставына карай бөлүнүшү.— Классификация сказуемых по составу

Кыргыз тилинде баяндооч да өзүнүн саставы, ээ сыяктуу эле, жөнөкөй жана тутумдаш баяндооч болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй баяндооч бир сөздөн турат. Ал жөнөкөй сөз да, татаал сөз да болушу мүмкүн.

Сказуемое в кыргызском языке как и подлежащее делится по своему составу на простое и составное.

Простое сказуемое состоит из одного слова, которое может быть как простым, так и сложным.

Мисалы: Самолёт учту. Лариса кат жазды. Мен мектепке барам. Биз окуучубуз. Ойноп жаткандар үчөөбүз. Окуучулар класста окуп жатышат. Бул кырдан айлананын бардыгы даана көрүнүп турат. Колхоздун байлыгы өсүп, элдин турмушу жакшырып бара жатат. Балдар өз колхозуна жардам беришет. Кызыл үйдүн ичи кызыл-тазыл. Элүүнүн жарымы — жыйырма беш.

Тутумдаш баяндооч аткарган кызматы боюнча эки же андан ашык сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен турат.

Составное сказуемое состоит из неразложимых по функции словосочетаний двух или более слов.

Мисалы: Айлана көзгө сайса көрүнгүс. Бул — Жапар деген жигит. Сабырдын түбү — сары алтын (мак.). «Ысык-Көл» деген сөз жүрөккө жакын, кулакка өтө угумдуу.

88. Жөнөкөй баяндоочтуу сүйлөмдөрдү өзүнчө, тутумдаш баяндоочтуу сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп көчүрүп жазгыла.

1. Ысык-Көлдүн узундугу — 138, туурасы 60 километр, максималдуу тереңдиги — 668 метр. 2. Аянты дүйнөдөгү көлдөрдүн ичинен 23-орунда турат. 3. Тереңдиги боюнча Ысык-Көл Байкал, Танганьика, Ньясса жана Каспий көлдөрүнөн кийинки бешинчи орунда. 4. Көлдүн суусу туздуу. 5. Ал ичүүгө жараксыз. 6. Көл жээги өзгөчө жай мезгилинде өтө жандуу жана өтө кооз. 7. Анын түштүк жээги да, түндүк жээги да курорт-санаторийлер, эс алуучу үйлөр. 8. Ар түрдүү ооруларды айыктыруучу Жети-Өгүз, Көй-Сары, Ысык-Көл, Ак-Суу сыяктуу курорттор — Ысык-Көлдө. 9. Ысык-Көл — туризмдин борбору. 10. Буга башка өлкөлөрдөн туристтер, альпинисттер жана саякатчылар келип турушат. 11. Балык өстүрүү жана кармоо Октябрь революциясынан кийин гана кулач жайды. 12. Көлдүн климаты мелүүн, абасы таза, нымдуу. 13. Ысык-Көл туш тарабынан тоолор менен курчалган. 14. Күнгөй, тескей Ала-Тоолору аскасы асман тиреп, өзүнчө бир көрктүү. 15. Тоонун жаратылыш байлыктарын айтып түтөнгүс. 16. Токойдо ар түрдүү канаттуу куштар, жапайы айбандар жашашат.

89. Текстти окуп, орус тилине которгула. Баяндоочторду ээси менен көчүрүп жазгыла жана алардын составына көңүл бургула.



ТОКТОГУЛ

Токтогул — кыргыз элинин сүйүктүү демократ акыны. Ал балалык жылдарын Кетмен-Төбө өрөөнүндө өткөргөн, байлардын коюн, козуларын баккан. Атасы Сатылган да жакырчылыктын айынан байларга жалчы болуп иштеген. Кедейлердин оор турмушу болочок акындын сезимин эрте ойготту. Акын алардын таламын жактап ырдап чыкты. Жергиликтүү бай-манаптардын куугунтугу менен ал

нечен жылдар бою алыскы Сибирде сүргүндө жүрдү. Бирок муну менен байлар акындын эркин майтара алышкан жок. Токтогул айдоодо жүргөндө орус жумушчулары менен кездешет. Анын саясий көз карашы кыйла тереңдейт. Ал сүргүндөн качып келгенден кийин, бай-манаптардын бетин ашкерелеп, таптык маанидеги ырларды жаратат.

Токтогул — акын гана эмес, залкар комузчу. Анын «Жаш кыял», «Тогуз кайрык», «Токтогулдун кербези», «Чоң кербез», «Келгендеги кербезим» деген өңдүү күүлөрү азыр да аткарылып жүрөт.

Ал санат-насыят ырларында жаштарды эмгекке, ынтымакка, адептүүлүккө, бири-бирин сыйлоого үндөгөн, ар кандай начар жүрүш-туруштан, жаман адаттан, жалкоолуктан алыс болууга чакырган.

- | | |
|---|--|
| ● жакырчылыктын айынан — из-за бедности | эркин майтара алышкан жок — не сложили его дух |
| жалчы — батрак | саясий көз караш — политический взгляд |
| болочок акын — будущий акын | кыйла тереңдеди — значительно углубился |
| таламын жакта — защищать интересы | бетни ашкереле — обличать |
| куугунтугу менен — в изгнании | санат-насыят ырлар — назидательные песни |
| сүргүндө жүрдү — находился на каторге | үндө — призывать |

90. Текст боюнча суроолорго жооп бергиле.

1. Токтогул ким болгон?
2. Ал балалык жылдарын кайда өткөргөн?
3. Кимдерге жалданып иштеген?
4. Атасы Сатылган эмне болуп иштеген?
5. Болочок акындын сезимин эмнелер ойготту?
6. Акын кимдердин таламын жактап ырдап чыккан?
7. Токтогул кайсы жакта сүргүндө жүргөн?
8. Сүргүндө жүргөндө кимдерге кездешет?
9. Сүргүндөн келгенден кийин кандай ырларды чыгарган?
10. Токтогулдун кандай күүлөрүн билесиңер?
11. Токтогул жаштарды эмнеге үндөгөн?
12. Эмнелерден алыс болууга чакырган?

91. Текстти окуп, орус тилине которгула. Баяндоочторду ээси менен бирге көчүрүп жазгыла, баяндоочтордун составын аныктагыла.

БАЛАТЫ

Куттыбаевдер балаты жасалгалап жаткан кез. Бороондунун бадарынын баарына бу бир чоң окуя болду. Үкүбала кыздары менен биротоло Зарипанын үстүнө кирип алгандай. Эртеден кечке балаты жасоо менен алек. Ишке

баратып да, келатып да Эдигей бир-бир кайрылып кирип кетет. Колго жасалган ар кандай оюнчук, жасалгалар тагылган сайын балатынын көркү чыгып келатат. Ушунун баары Зарипа менен Үкүбаланын аракети, балдардын көңүлү деп, өнөрлөрүн көрсөткөн экен. Анан калса кеп жалаң балатыда эмес. Балдар кубанып, чоңдор жаңы жылдан жакшылык үмүт кылышат, кандайдыр жакшы жаңылыктар болчудай үмүттүү жашап калышты.

Абуталип ага тынчып калбады, балдардын баарын эшикке ээрчитип чыгып, кар киши жасай баштады. Жөн эле эриккенден ойноп жатышат го деп ойлогон Эдигей оболу, анан көрүп алып, муну ойлоп тапкандарына таң калды. Адамдын бою менен тең бир кар киши, киши эмей эле кар желмогуз пайда болду: көмүрдөн жасалган кашы кара, көзү кара, мурду кызыл, оозун ачып күлүп турат. Казанкаптын малакайын кыйшайта кийип, разъезддин мандайында өткөн-кеткен поезддерди тосуп-узатып турат; бир колунда темир жолдун жол ачык деген жашыл желекчеси, бир колунда «1953-жаңы жыл кут болсун!» деген жазуусу бар фанерди кармап турат. Келишип калыптыр. Бу кар киши 1-январдан кийин да көпкө турду...

Өтүп бараткан жылдын 31-декабры күнү кечке чейин Бороондунун балдары балатынын тегерегинде, анан короодо ойношту. Дежурлуктан колу бош чоңдор да ошерде болушту.

Ч. Айтматов

- | | |
|-------------------------------|--------------------------------|
| ● жасалгала — украшать | жакшылык үмүт кылышып — в |
| кез — время | ожидании хороших надежд |
| үстүнө кирип алгандай — пря- | үмүттүү жашап калышты — зажили |
| мо-таки перебрались | в надежде |
| балдардын көңүлү деп — ради | кар желмогуз — снежное чудище |
| малышей | келшип калыптыр — здорово |
| өнөрлөрүн көрсөткөн экен — | тогда получилось |
| все свое мастерство приложили | |

92. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романынан алынган жогорудагы үзүндүнүн мазмунун орус жана кыргыз тилдеринде айтып бергиле.

93. Ырды жаттагыла. Кыраат менен айтып бергиле.

ЖАҢЫ ЖЫЛ

Отуз күндөн он эки ай,
Орун болдуң бир далай.
Кош, эски жыл, кош эми,
Көп иш кылдың чарчабай.

Кел, жаңы жыл, кут келгил,
Жайын сура иштердин
Таалай берген, бак берген,
Майышпаган күч берген

Жаңы жылды куттуктап,
Жарашкан елка жасайбыз
Жаңы таалай нурундай,
Жаркырап узак жашайбыз

Н Жетикашкаева

● чарчаба — не уставать
жайын сура — узнать положение
бак берген — давал счастье
майышпаган күч — негибемая
сила

жарашкан елка — красивая елка
жаркырап — здесь — счастливо,
светло

III ЧЕЙРЕК

§ 18. Этишти кайталоо.— Повторение глагола

Эске түшүргүлө — Вспомните:

1. Этиш деген эмне? — Что такое глагол?
2. Этиштин терс формасы кантип жасалат? — Как образуется отрицательная форма глагола?
3. Этиштин айкын өткөн чагы кантип жасалат? — Как образуется определенное время глагола?
4. Этиштин жалпы өткөн чагы кантип жасалат? — Как образуется неопределенное прошедшее время глагола?
5. Этиштин учур чагы кантип жасалат? — Как образуется настоящее время глагола?
6. Этиштин келер чагы кантип жасалат? — Как образуется будущее время глагола?
7. Атоочук деген эмне жана ал кантип жасалат? — Что такое причастие и как оно образуется?
8. Буйрук ыңгай деген эмне жана ал кантип жасалат? — Что такое повелительное наклонение и как оно образуется?
9. Шарттуу ыңгай деген эмне жана ал кантип жасалат? — Что такое условное наклонение и как оно образуется?
10. Каалоо ыңгай деген эмне жана ал кантип жасалат? — Что такое желательное наклонение и как оно образуется?

94. Текстти окугула, этиштерди көчүрүп жазгыла.

ЫБЫРАЙ ТУМАНОВ

Чоң комузчу жана элдик композитор Ыбырай Туманов 1888-жылы Каракол уездиндеги Ак-Булун айылында туулган. Комуз чертүүнү чоң атасы Жолбундан үйрөнгөн. 1936—57-жылдары Токтогул Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясынын эл аспаптар оркестринде иштеген. Октябрь революциясынан кийин эмгекке, тынчтыкка арналган «Кеңеш», «Октябрь — өзгөрүш», «Колхоз



куралы», «Паровоз», «Жыргал күн», «Улуу той», «Тынчтык», «Ала-Тоо» өңдүү күүлөрдү чыгарган. Булардын негизин марш түрүндөгү обондуу кайрыктар түзөт.

Ы. Туманов элдик күүлөрдү жана Токтогулдун, Муратаалынын, Карамолдонун, Майлыбайдын күүлөрүн чебер аткарган. 1936-жылы Ыбрайдын күүлөрүнүн далайын А. Затаевич нотага түшүргөн. Ал Москвада өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун (1939, 1958) он күндүктөрүнө катышкан. «Кеңеш», «Жаш тилек», «Жүрөк толкуйт», «Боз салкын» күүлөрү оркестрге салынган.

- эл аспаптар оркестри — оркестр «Октябрь — өзгөрүш» — «Октябрь — народных инструментов революция»
«Кеңеш» — «Совет» «Колхоз куралы» — «Построим колхоз»

96. Ырды жаттагыла. Ү, ө, и тыбыштарынын айтылышына көңүл бургула.

КЫШКЫ ТОО

Будагы тоңуп, муз болуп,
Туйлабайт эргип оштонуп.
Үнсүз, сөзсүз мостоюп,
Үргүлөйт тоом томсоруп.

Жайнаган гүлдү сагынып,
Ак кардан чапан жамынып.
Каарына алып кайран кыш
Зыркырайт бороон чамынып.

Капчыгайлуу терең коо.
Каңылдап ырдайт аска-зоо.
Кармалып кыштын торуна
Капалуу, көрксүз кышкы тоо.

Ж. Бөкөнбаев

- | | |
|-------------------------------|---------------------------------|
| ● тоң — замерзать | сагын — тосковать |
| туйла — прыгать (о воде) | чапан жамын — надеть чапан |
| эрги — бушевать | зыркырайт чамынып — мчится изо |
| оштом — кокетничать | всех сил |
| мстой — дуться | капчыгайлуу — изрытый ущельями |
| үргүлө — дремать | каңылда — визжать, кричать про- |
| томсор — молча нахмуриться | тяжно |
| жайнаган — многочисленный | кармалып кыштын торуна — попал |
| каарына ал — свирепствовать | в сети к зиме |
| кайран кыш — здесь, трескучая | капалуу — опечаленный |
| зима | көрксүз — некрасивый |

96. Сүйлөмдөрдү орус тилине которгула жана терс формадагы этиштердин алдын сызгыла.

1. Партизандар дем алууга жатыша элек. 2. Мен космодромду көргөн эмесмин. 3. Асан менен Акмат бирге окушпайт. 4. Мен турмуштан көп нерсени көрө элекмин. 5. Быйыл кыш анча суук болгон жок. 6. Байлык мурат эмес, жокчулук уят эмес (*мак.*).— Богатство — не цель, бедность — не позор. 7. Кыргыздын көп уулдары согуштан кайтышкан жок. 8. Эгер жер күндөн жарык жана жылуулук албаса, тиричилик турмуш болбойт.

97. Сүйлөмдөрдү окуп, орус тилине которгула. Этиштерди көчүрүп жазгыла жана алардын жагын, санын аныктагыла.

1. Мен бактымды эмгектен издейм. 2. Акмат бардык сабактарынан жакшы окуйт. 3. Биз экскурсияга тоого барабыз. 4. Атам зарыл иштер менен шаарга кетти. 5. Иним бүтүн мектептен эрте келди. 6. Биз жакшы квартира алдык. 7. Балдар короодо топ ойношот. 8. Биздин айылда мектеп курулуп бүттү. 9. Мугалимдин аңгемеси узакка созулду.

98. Окугула, белгиленген сөз тизмектерин орус тилине которгула.

— Кирүүгө уруксатпы?

— Уруксат, кириңиз.

— Мен мында сиздердин мектептен окуганы келдим.

— Биздин мектептен окууга болот. Директор менен сүйлөшүү керек.

— Директорду качан көрүүгө болот?

— Директор сабакта. Аны саат экиде көрүүгө болот. Бир сааттан кийин келиңиз.

— Мектепке которулуу үчүн эмне керек?

— Арыз жазуу керек, справка тапшыруу керек.

— Ыракмат, кош болуңуз.

99. Сууроолорго жооп бергиле. Жоопторун дептеринерге жазгыла.

1. Кагаз эмне үчүн керек? 2. Китеп эмне үчүн керек? 3. Отургуч эмне үчүн керек? 4. Бычак эмне үчүн керек? 5. Күрөк эмне үчүн керек? 6. Чана эмне үчүн керек? 7. Сүт эмне үчүн керек? 8. Доскага жазуу үчүн эмне керек? 9. Карда тебүү үчүн эмне керек? 10. Кино көрүү үчүн кайда баруу керек?

§ 19. Этиштин өткөн чагын кайталоо.— Повторение прошедшего времени глагола

100. Төмөнкү этиштерди катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Келди, катыштым, окудуңар, шыбадык, дем алды, котордунуз, барган жокмун, карабадың, отурбады.

Үлгү: Саша мектепке келди.

101. Кап чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Февралда кар калың жаа... . 2. Биз кар менен ойно... .
3. Балдар бири-бирин кубалаш... . 4. Кээ бирлери карга жыгыл... . 5. Бирок эч ким үшүбө... . 6. Биз мектептен кеч тара... . 7. Мен үйгө кеч кел... . 8. Биз үйдөн тамактан... .
9. Мен бир сааттан кийин сабак даярда...

102. Текстти окуп, орус тилине которгула. Айкын өткөн чактагы этиштерди көчүрүп жазгыла.

АТ-БАШЫЛЫК ТРАКТОРЧУ

Бул окуя Ат-Башы районунда болду. Кыш күндөрүнүн биринде катуу кар жаап, бороон бапталды. Кар жолду бөгөп, эч ким жүрүүгө мүмкүн болбой, мал жем-чөпсүз калды. Чабандарда колхозго келүүгө мүмкүнчүлүк жок эле. Бирок, кандай болсо да, аларга тезирээк жардам берүү керек. Колхозчулар бир нече машинага жем-чөп жүктөп, малды аман сактап калууну чечишти. Машинанын алдында жолду тазалап, трактор жүрдү. Аны жаш тракторчу Оморкул Султаналиев айдап баратты. Кар катуу жаап, бороон күчөгөндүктөн, айлана таптакыр көрүнбөй калды. Жаш тракторчу бир мүнөт да тыным албастан, жолду тазалап турду.

● жолду бөгө — преграждать путь бороон күчөгөндүктөн — из-за сильного бурана
жем-чөпсүз — без корма ного бурана
кандай болсо да — как бы то тыным албастан — без передышки
ни было

103. Текстти окуп, орус тилине которгула. Суроолорго жооп берип, аларды дептеринерге жазгыла.

КЫШ

Кыш келди. Жер жүзүн ак менен ороду. Кээ бир бутактар чыдабай сынып кетти. Кээ бири качырады, ыйлады, эптеп туруштук берди. Мурунку ыр ырдап жаткан суулар тоңду.

Суу үстүнө муздан көпүрө салынды. Балыктар суунун тереңине кирди.

Кышкы ызгаар күчөдү. Ач карышкырча улуп, шамал жүрө баштады. Көктүн бетин булут каптап, күндүн көзүн жашырды. Түн узак болду. Борошолоп шамал жүрүп, кокту-коктуу толтурду.

Күн мурун кышка камынгандар анын каарын тоотушкан жок. Кой күнгөйгө жайылды. Жылкы калың карды тээп, чөп жеп, кечкисин жылуу сарайга кирип, семире берди. Уйлар сарайга багылып, камдалган тоюттарды жеп, алар да кышты тоотушпады. Койчу менен жылкычы жылуу кийинип, кышты тоотпой, кардын үстүнө укташты. Жалгыз гана жазда, жайда кызмат кылбаган жалкоолорго жабыр болду.

Кыштын ачуусу келди. Майда балдарды үшүтмөкчү болду. Мектепте бараткан балдардын кулагын, мурдун чымчыды. Алар сырткы оор кийимдерин чечишип, жылуу мектебине киришип, суукту тоотушпай, окуй беришти.

К. Тыныстанов

● оро — здесь: покрыть	ач карышкырча улуп — волк как
чыдаба — не выдерживать	голодный волк
качыра — скрипеть, хрустеть	көктүн бети — небосвод
эптеп туруштук берди — еле	күндүн көзүн жашырды — за-
устоял	крыли солнце
ыр ырдап жаткан суулар —	тоотушкан жок — не признали
журчащие речки	күнгөйгө жайылды — разбрелись
суунун тереңине — в глубину вод	на солнечную сторону
кышкы ызгаар — зимняя стужа	жабыр бол — страдать

104. Суроолорго жооп бергиле.

1. Кышта жер бети, дарактын бутактары, суулар эмне болду? 2. Кышкы ызгаар кантти? 3. Жылкы, уйлар эмне болушту? 4. Койчу, жылкычылар эмне кылышты? 5. Жалкоолор канттишти? 6. Кышында балдар эмне кылышты?

105. Төмөнкү этиштерден жалпы өткөн чакты жасагыла. Аларды катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Эс ал, жардам бер, ук, көр, бийле, комуз черт, сырда, кес.

106. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле. Жалпы өткөн чактагы этиштерди көчүрүп жазгыла.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ



Көрүнүктүү акын-драматург Жоомарт Бөкөнбаев азыркы Токтогул районундагы Мазар-Сай айылында 1910-жылы туулган. Жоомарт беш жашар кезинде, адилетсиз Борбу Бөкөнбайдын көзүн тазалап, амал менен Алтынайга никелешкен. Борбунун эшигинде жүрүп, Жоомарт жетимчиликтин запкысын аябай тарткан. Кыштын узун түндөрүндө энесинин айткан жомоктору Жоомарттын ойлоо, элестөө сезимин өстүрүүгө жардам берген. Кыргыз элинин оозеки

чыгармачылыгы менен ыр-күүлөрү Жоомарттын адабият ишине шыктанышына чоң түрткү болгон.

1924-жылы Жалал-Абад шаарына келип, жетим балдар үйүнө кирип окуй баштаган. Ал 1928-жылы Фрунзе педтехникумунун студенти болгон. Мектепте окушу, андан орус адабияты менен таанышуусу табигый шыктуу Жоомарттын акындык талантынын өсүшүнө жардам берип, бара-бара чыгармачылык чеберчиликти өздөштүрүүгө өбөлгө түзгөн. Ал И. Гёте, М. Лермонтов, Абай, Шота Руставели, В. В. Маяковскийдин чыгармаларын которгон. Акындын «Эмгек», «Забойщиктер», «Жаз», сыяктуу ырлары, «Семетей», «Каргаша» деген пьесалары, «Алтын кыз», «Токтогул» аттуу музыкалык драмалары, «Токтогул», «Айчүрөк» (Ж. Турусбеков, К. Маликов менен бирге) опералары эл арасына кеңири тарап, аны таанымал кылган.

- | | |
|--------------------------------------|---|
| ● көзүн тазалап — убрав с глаз долой | табигый шыктуу — способный от природы |
| амал менен — хитростью | чыгармачылык чеберчилик — творческое мастерство |
| никелеш — жениться | өбөлгө түзгөн — явилось предпосылкой |
| запкысын тарткан — терпел унижение | |
| элестөө сезими — чувство обрза | |

107. Текстти окуп, орус тилине которгула. Жалпы өткөн чактагы этиштерди көчүрүп жазгыла.

ЗУУРАКАН КАЙНАЗАРОВА

Ал өзүнүн бардык өмүрүн жерди иштетүүгө — колхозуна, Мекенине кызмат кылууга арнаган. Республикада биринчи болуп кызылча өстүрө баштаган жана техникалык бул баалуу өсүмдүктөн жогорку түшүм алуунун агротехикасын ийгиликтүү өздөштүргөн.

Өзүнө бекитилип берилген жердин ар бир гектарынан 800 центнерден кант кызылчасын жыйнап алган. 1947-жылы түшүмдүүлүктү гектарынан 971,5 центнерге жеткирген. Бул ийгилиги үчүн — Зууракан Кайназаровага Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылган.

Колхоздун техника менен жабдылышы өстү, мамлекет минералдык жер семирткичтерди көп бере баштады, кант кызылчасын өстүрүүнүн технологиясы да өркүндөтүлдү. Өз талаасында илимдин жана техниканын жетишкендиктерин колдонуу менен Зууракан рекордук түшүм, ар бир гектардан орточо 1000—1100 центнерден кызылча алууга жетишкен. Анын бул ийгилиги жогору бааланган. Ал экинчи жолу «Орок жана Балка» алтын жылдызын алган.

- жер иштетүү — обработка земли жогорку түшүм — высокий урожай
баалуу өсүмдүк — ценное рас- өркүндөт — усовершенствовать
тение

108. Төмөнкү суроолорго жазуу жүзүндө жооп бергиле.

1. Зууракан Кайназарова өз өмүрүн эмнеге жумшады?
2. Зууракан эмне өстүргөн? 3. Жогорку түшүм алуу үчүн эмнени өздөштүргөн? 4. Жердин ар бир гектарынан канча центнер кызылча жыйнап алган? 5. Ага эмне үчүн биринчи жолу Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылган? 6. Зууракан кант кызылчасынан рекордук түшүмдү алууга кантип жетишти? 7. Зууракандын эмгеги экинчи жолу өкмөт тарабынан кандайча бааланды? 8. Силер Социалисттик Эмгектин баатырларынан дагы кимдерди билесинер?

109. Текстти окутула. Мазмунун орус жана кыргыз тилдеринде айтып бергиле.

КАНАТТУУЛАРДЫ КАРМОО

Жетишпеген турмуш Алёшаны ойлонто баштаган. Турмуштун айынан Алёша жаңы өнөрчүлүк кылууну ойлоду. Ал канаттууларды кармамакчы болот. Алёша эртең менен эрте коктуда, бадалдардын түбүндө аларды андын отурчу.

Таенеси болсо себет, баштык алып, токойду аралап, козу карын, жаңгак терчү. Жылкычы чымчыктар торду шектүү карашчу. Жыгачтын алдында чачып койгон жемди кылдаттык менен жешчү. Тордун жибин тартып калсаң, алар тордун ичинде калып, таң калгандай көздөрүн алайтып, жоон тумшуктары менен колунду чокушчу. Канаттууларды кармоо Алёшага аянычтуу эле. Таенеси Алёшанын кармаган чымчыктарын биринчи жолу кырк тыйынга сатып келгенде, өтө таң калган. Базар күндөрүндө бир сомго же андан көбүрөөккө сатчу.

М. Горький

- | | |
|--|--|
| ● турмуштун айынан — из-за сложившихся обстоятельств | чачып кой — рассыпать |
| жаңы өнөрчүлүк — новое ремесло | шектүү — здесь: подозрительно |
| бадалдардын түбүндө — под кустами | көздөрүн алайтып — вытирачив глаза |
| жылкычы чымчык — трясогузка | жоон тумшуктары менен — с толстыми клювами |

§ 20. Этиштин учур чагын кайталоо. — Повторение настоящего времени глагола

110. Текстти окуп, орус тилине которгула. Жөнөкөй учур чактагы этиштерди көчүрүп жазгыла.

БАЛДАР, СИЛЕР БИЛЕСИҢЕРБИ?

Жаны жыл бардык эле жерлерде бир убакта майрамдала бербейт. Андай болсо угуп тургула.

Жаңы жылдык майрамда мексикалык жаңа бразилиялык балдар көчөгө топтолуп алышып, коңгуроолорду кагышып, шандуу жүрүш жасашат. Күндүзү балдарга пряниктен жасалган куурчактарды, конфеттерди белек кылып беришет.

Ал эми кечкисин болсо, аянтчаларда майрамдык чоң оттор жагылат да, асманга жалындар чачырайт.

Цейлондук балдар жаңы жылды апрель айында өткөрүшөт. Тынчтыкты сүйгөн биздин кошунабыз Афганистанда жаңы жыл мемиреген март айында болот. Жаңы жылды тосуу үчүн, шаарлар менен кыштактар жасалгаланат. Сокоун туткасын колу менен кармап, талаага биринчи борозду салат. Мына ушинтип, жаңы жыл менен жаз майрамы айкалышып, элдик салтанат башталат. Жаңы жылды афганча Новруза дейт.

- | | |
|---------------------------------|--------------------------------|
| ● топтолуп алышып — собравшись | мемиреген — тихий, спокойный |
| жалындар чачырайт — летят искры | сокоун туткасы — ручка плуга |
| | бороз сал — вспахивать борозду |

111. Суроолорго жооп бергиле.

1. Жаңы жылды кимдер кандайча майрамдашат? 2. Мексикалык жана бразилиялык балдар жаңы жылды кантип тосушат? Балдарга эмнени белек кылып беришет? 3. Кечкисин аянтчаларда эмне болот? 4. Цейлондук балдар жаңы жылды качан өткөрүшөт? 5. Кошунабыз Афганистанда жаңы жыл качан болот? 6. Элдик салт кандайча башталат? 7. Жаңы жыл афганча кандай аталат?

112. Сүйлөмдөрдөн татаал учур чактагы этиштерди көчүрүп жазгыла.

1. Мен кубанычымдан ыйлап отурам. 2. Башы кере карыш ак буудайлар орулуп жатат. 3. Түтүнүн мордон анда-санда булак-булак чыгарып, жүргүнчүлөр кемеси сүзүп кетип баратат. 4. Өздөрү менен кошо соколорду, үрөн сепкич машинелерди алып бара жатышат. 5. Эл жайнап дөңгө чыкты. 6. Мен ушул кишинин учкуч инисин издеп жүрөм.

§ 21. Этиштин келер чагын кайталоо.— Повторение будущего времени глагола

113. Көп чекиттин ордуна келер чактын тиешелүү мүчөлөрүн коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Мен эртең мектепке бар... . 2. Силер шаарга эртең жөнөй... . 3. Биз кечинде бакка бара... . 4. Жакында биз экскурсияга чыга... . 5. Мен силердикине барып кала... . 6. Бүгүн жыйналыш бол... . 7. Сен китепканага качан бара... . 8. Сен шаарга ким менен келе... ?

114. Үлгү боюнча суроолорго жооп бергиле.

Үлгү:

— Сен канчанчы класста окуйсун?

— Мен жетинчи класста окуймун.

1. Биринчи сабақ качан башталат? 2. Саат канчада турасың? 3. Силер кайсы көчөдө жашайсыңар? 4. Атаң кайда иштейт? 5. Силер эртең кайда барасыңар? 6. Келгин куштар кайдан учуп келишет? 7. Сабакты кайсы маалда даярдайсың? 8. Бош убактыңды кайда өткөрөсүң?

115. Текстти окутула. Өткөн чактагы этиштерди келер чак менен алмаштыргыла.

БИЗДИН ӨНДҮРҮШТҮК БРИГАДА

Республикабыздын көпчүлүк мектептериндей эле, биздин орто мектепте да өндүрүштүк бригада жемиштүү иштеди. Бригаданы В. И. Устинов агайыбыз жетектеди. Эң башкысы,

агай бригаданы уюштура билди. Келечек ээлерин эмгекке такшалтты. Мектепте жаш дыйкандардын туруктуу тобун түздү. Бригаданын ар бир мүчөлөрүнүн өз демилгелүүлүгүн, ишке болгон ынтызарлыгын арттырды.

- өндүрүштүк бригада — производственная бригада
- эмгекке такшалт — приобщить к труду
- демилгелүүлүк — инициативность
- ынтызарлыгын арттыруу — заинтересовать

116. Текстти окугула. Этиштерди көчүрүп жазып, чактарын аныктагыла.

ЭЛ ДОСТУГУ

Кыргызстан — көп улуттуу республика. Биздин республикада жүзгө жакын улуттун өкүлдөрү ынтымактуу жашашат. Бардыгыбыз бирдей тең укуктуубуз. Алар бирин-бири сыйлайт. Бузулбас достук, бир туугандык — биздин жеңишибиз. Уулу Ата Мекендик согушта бардык улуттун өкүлдөрү немецтик фашисттерге каршы баатырдык менен күрөшүштү. Биздин республикада интернационалдык үй-бүлөлөр көп.

117. Ырды жаттагыла.

КЕЛДИ ЖЫЛЫМ ЖАҢЫРЫП

Жаңы жылым жаңырып,
Жыргал күүсү чалынып.
Күлүп келди үйүмө,
Бакыт кийимин жамынып.

Досум менин тынч эмгек,
Баарын берген белемдеп.
Кан көксөгөн согушту,
Каалабаймын, көрөм жек.

Жадыратып көңүлдү,
Жандай сүйкүм көрүндү.
Шаттык баскан жүзүнөн,
Тынчтык нуру төгүлдү.

А. Кыдыров

- жаңыр — обновляться
- жыргал күү — мелодия благополучия
- чалын — здесь, зазвнеть
- баарын берген белемдеп — дал свои плоды
- кан көксөгөн — жаждущий крови
- жадыратып көңүлдү — всколыхнув чувства
- шаттык — веселье

118. Макалдарды жаттап, мазмунун эсинерге сактагыла.

1. Эмгек менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт. — Трудом народ процветает, дождем земля зеленеет. 2. Жаман сөз доого калтырат. — Дурное слово в тяжбу вовлекает. 3. Ач кадырын ток билбейт. — Сытый голодного не разумеет. 4. Акыл оошот, ырыс жугушат. — Ум передается, счастье прилипает.

§ 22. Этиштин ыңгайларын кайталоо. — Повторение наклонений глагола

119. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Жаз, иште, баргын, келиңиз, айткыла, аткар, жыйна, окусун, көрсүн, алгын, бериңиз, жамын.

120. Сүйлөмдөрдү окуп, орус тилине которгула. Буйрук ыңгай этиштерди көчүрүп жазгыла.

1. Карыяларды көрсөнөр, саламдашкыла. 2. Укпайт деп, ушак айтпа, билбейт деп, ууру кылба (мак.). — Не сплетничай, полагая, что не услышат, не воруй, полагая, что не узнают. 3. Элпек балдардан болгула. 4. Ата-энеңерге жардамдашкыла. 5. Бөбөктөрүңөрдү карагыла. 6. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө (мак.). — Хоть говоришь в шутку, обдумай минутку. 7. Айылда жүрсөң, техниканы башкара бил. 8. Муталимиңе баргын, күңдөлүгүңө кол койсун. 9. Окууга көңүл кой. 10. Бардык нерсени байка, зээндүү бол. 11. Алгын алба, алкыш ал (мак.). — Чем за услугу, золото взяв, жить, лучше благодарность заслужить. 12. Атты камчы менен айдаба, жем менен айда (мак.). — Гоня коня не кнутом, а овсом. 13. Өзүңдүн жакшы ишиң менен үлгүлүү бол.

121. Сүйлөмдөрдү окуп, орус тилине которгула. Шарттуу ыңгай этиштерди көчүрүп жазгыла.

1. Ким көп окуса, ал көптү билет (мак.). — Кто много читает, тот много знает. 2. Он жашар Костя Кравчук үйдөн тышка чыкса, бирөөлөрдүн онтогону короонун сыртынан угулду. 3. Айша келсе, биз аныкына барабыз. 4. Каникулга чыксам, жайлоого барар элем. 5. Сен өндүрүш бригадасынын участрогуна барсаң, аны табасың. 6. Жаз келсе, күн да жылый баштайт.

122. Макалдарды жаттагыла, мазмунун түшүндүрүп бергиле.

1. Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска. — Речь умного коротка, зато для других примерна. 2. Душманга жаныңды берсең да, сырыңды бербе. — Хоть отдаешь жизнь врагу, но не отдавай тайну свою.

123. Сүйлөмдөрдү толуктап, көчүрүп жазгыла.

1. Дүйшөн бизге ..., биз мектепке барчубуз.
2. Алтынай ..., жеңеси жек көрчү.
3. Билек жирей ..., билим жирейт.
4. Карыя сурнай ..., биз кызыкчубуз.
5. Куштар ..., булактар шылдырап, ..., көңүлүң көтөрүлөт.
6. Атам тоодон ..., мен кошо кетем.
7. Мен сага ..., сен келесиңби?
8. Күн ..., жер көгөрөт.
9. Жер ..., мал тоюнат.

Пайдалануучу сөздөр: окуса, тартса, келсе, албаса, акса, келсе, сайраса, жааса, көгөрсө, барсам.

124. Ырды жаттагыла. Белгиленген сөз тизмектерин которгула.

БОЛОБУ?

Жайкалган жалы болбосо,
Аттын көркү болобу?
Жакшы сөзү болбосо,
Карттын көркү болобу?
Буралып шибер чыкпаса,
Жердин көркү болобу?
Жайылып малы болбосо,
Төрдүн көркү болобу?
Каз, өрдөгү болбосо,
Көлдүн көркү болобу?
Сайрабаса саратан,
Чөлдүн көркү болобу?

Токтогул

- | | |
|------------------------------|-------------------------------|
| ● жайкалган — густая | жайыл- — здесь: пастись |
| жал — грива | төр — высокогорье, альпийский |
| карт — старец | луг |
| бурал- — виться, извиваться | саратан — майский жук |
| шибер — высокая густая трава | чөл — пустыня, степь |

125. Суроолорго жооп бергиле. Жоопторду дептеринерге жазгыла.

Үлгү: Менин театрга баргым келбейт, киного баргым келет.

1. Сенин киного баргың келеби, театрга баргың келеби?
2. Сенин киного бүгүн баргың келеби, эртең баргың келеби?
3. Анын кандай китеп окугусу келет?
4. Сенин сүрөт тарткың келеби?
5. Сенин жайкы каникулда кайда эс алгың келет?
6. Жылдыздын сүрөт ийримине катышкысы келеби же музыка ийримине катышкысы келеби?
7. Бекжандын сабактан кийин кайда баргысы келет.

126. Текстти окуп, орус тилине которгула. Каалоо ыңгай этиштерин көчүрүп жазгыла.

ЖАШТЫН ТИЛЕГИ

Партанын арт жагында отурган кара тору бала жолдошуна карап:

— Адыл, сен он жылдыкты бүтүп, кайдан окумаксың? Мен ийгиликтүү бүтүрүп, аттестатка ээ болсом, Бишкектеги тоо-кен институтунан окугум келет. Инженер болуп, Мекенимдин кең байлыгын ачкым келет.

— Менби, — деди Адыл жүзү жайнап, толкунданган түрдө, — Аскердик академияны бүтүргүм келет. Аны үчүн экзаменди ойдогудай тапшыргай элек.

● кара тору — смуглый

тоо-кен институту — горный институт

127. Макалдарды окугула. Алардын мазмунун эске туткула.

1. Баатырдын атын алыстан ук, жанына келсе бир киши. — О богатыре слушай издали, подойдешь ближе — это обыкновенный человек. 2. Эмгегиң катуу болсо, татканың таттуу болот. — Если будешь упорно трудиться, сладка будет твоя еда.

128. Текстти окуп, изложение жазгыла.

ӨЗӨНДӨН ӨТҮҮ

Ноябрдын түнүндө фронттун чегинен өткүк. Бизге шоссеге мина көмүү тапшырылган болчу.

Таң аткыча шоссеге мишаларды көөмп, учу шиш рогаткаларды коюп чыктык. Экинчи түнү биз душмандын тылынан чыкканда, аяз башталып калды. Андан мурда биз жаанда аябай суу болгондуктан, азыр бешманттарыбыз менен шымдарыбыз калайдан жасалгандай болуп сезилет. Талкаланган тегирменге келип жетсек, ал жерде немецтер бар экен. Өзөңдү кесип өтмөй болдук, бирок кайсы жерине бакан сайсак деле, суунун тереңдиги биздин боюбуздан бийик боло берди. Ошондо Зоя ордунан турду да, коңшулаш айылга барып, жол билген адам таап келе тургандыгын командирибизге айтты.

— Баарыбыз өлгөнчө, бирибиз өлгөнүбүз жакшы эмеспи, — деди.

Убакыт такыр өтпөгөндөй сезилет. Чыгыштан таң кылая баштады. Акырында Зоя жана аны менен бирге колунда таягы бар, сакалы куудай абышка жетип келди.

— Мынча эмне кеч келдиңер, айланайын балдарым —

деп, ал чал башын чайкады.— Азыр эле дал силердейлерди тигил жээкке жеткирип келдим...

Суунун тайызыраак жеринде абышканын жашырып койгон көпүрөсү бар экен. Бизди ал ошол көпүрө менен аркы өйүзгө өткөрүп жиберди.

Болжолдуу план (примерный план)

1. Душманга каршы шоссе жолго мина коюу.
2. Аяздуу түн.
3. Өзөндөн өтүү үчүн кечүү издөө.
4. Жол биген адамды издеп табуу.
5. Суунун тайыз жериндеги абышканын көпүрөсү.

● таң аткыча — до рассвета
үчү шмиш — заостренные
тайыз — неглубокий
бешмант — жакет

кесип өтмөй болдук — решили
перейти вброд
бакан сай — мерить шестом
таң кылая баштады — начало светать
сакалы куудай — седебородый

§ 23. Ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү.— Согласование подлежащего со сказуемым

Кыргыз тилинде баяндооч грамматикалык жактан ээге баш иет жана алар өз ара жак жана сан боюнча ээрчишет.

В кыргызском языке сказуемое грамматически подчиняется подлежащему и согласуется с ним в лице и числе.

Мисалы: Мен жетинчи класста окуймун. Сен он үч жаштасың. Саша сабакты жакшы билет. Биз жайында жайлоодо эс алганбыз. Силер чарбага жардам бердиңер. Алар мектептин ремонтуна катышты. Окуучулар концерт коюшту.

Орус тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде ээ менен баяндоочтун ортосундагы сан боюнча ээрчишүү болбой калышы да мүмкүн.

В кыргызском языке, в отличие от русского, согласования подлежащего со сказуемым в числе может и не быть.

Мисалы: Дарактар көгөрдү. Жемиштер бышты.

Бул жерде дарактар, жемиштер деген ээ көпгүк санда, ал эми көгөрдү, бышты деген баяндоочтор жекелик санда турат.

Здесь подлежащие дарактар, жемиштер во множественном числе, а сказуемые көгөрдү, бышты в единственном числе.

Салыштыргыла (сравните): Деревья позеленели, ягоды поспели.

Айрым учурда ээ менен баяндоочтун ортосундагы сан боюнча ээрчишүү факультативдүү мүнөздө болушу да мүмкүн.

Иногда согласование подлежащего со сказуемым в числе может носить факультативный характер.

Мисалы: Окуучулар келишти // Окуучулар келди.
Балдар ойношту // Балдар ойноду.

129. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө, орус тилине которгула. Ээ менен баяндоочтун алдын сызгыла. Алардын жагын жана санын аныктагыла.

1. Мугалим сабакка кирди. 2. Самат эртең айылга кетет. 3. Мен шаарга бардым. 4. Ал иштеп бүттү. 5. Мен быйыл сегизинчи класста окуймун. 6. Сен өз убагында келдин. 7. Апам колхоздо иштейт. 8. Биз театрга барабыз. 9. Биз жазуучулар менен кездештик. 10. Биз аңгемени кызыгуу менен тыңшадык.

130. Суруолорго жооп бергиле. Суруолорду жооптору менен жазгыла. Ээ менен баяндоочтун алдын сызып, алар жак жана сан боюнча кантип ээрчишкендигин аныктагыла.

1. Ал эмне? 2. Бүгүн күн кандай? 3. Чолпон эмне кылып жүрөт? 4. Асел, кайсы көчөдө турасың? 5. Сен турган шаар кандайча аталат? 6. Саша кайда барды? 7. Айсулуу, сабагыңды окуп бүттүңбү? 8. Сен паркка кандай транспорт менен барасың? 9. Силер кандай кинону көрдүңөр? 10. Сенин жолдошуң ким, ал канчада? 11. Нурдин быйыл канчада?

131. Ырды жаттагыла.

КИТЕПТИ СҮЙ

Китепти сүй, баркын бил,
Китептин көп акылы.
Ким китепке дос болсо,
Ал — ошонун жакыны.

Сүттөй таза тилеги,
Деңиздей кең талабы.
Көктөй тунук, акыйкат,
Анын ар бир барагы.

Ошондуктан баркын был,
Кирдебесин бир чети.
Сыя төгүп булгабай,
Жакшы сакта китепти.

А. Осмонов

- баркын бил — цени кирдебесин бир чети — не марай
көктөй түнүк — прозрачнос, как небо даже краешка

132. Текстти окутула. Ээни баяндоочу менен бирге көчүрүп алып, орус тилине которгула. Алардын кандай ээрчишкендигине көңүл бургула.

БҮГҮНКҮ БИШКЕК

Бишкек 1925-жылдан баштап Кыргызстандын борбору болду. Ал кезде Бишкек шаарында азыркы кездеги чоң үйлөр, асфальт төшөлгөн көчөлөр жок эле. Ал учурдагы таштак жерлерге азыр заңгыраган үйлөр салынып, гүл, бак тигилди. Оңдогон орто мектептер, жогорку окуу жайлары салынды. Ал кезде театр да жок катары эле. Азыркы күндө сонун театрлар, кино-театрлар салынган. Көчөлөрү жарык. Мурунку үйлөрдүн ордуна көп кабат үйлөр салынып жатат.

Ал кезде Бишкектин эли да аз болчу. Ага караганда, азыр көп эсе көбөйдү. Ал кезде Бишкектин көчөсүнөн машина да көрүнчү эмес. Эл сууну арыктан иччү. Эми Бишкектин эли суу түтүгү аркылуу тоонун таза суусун ичет. Мурун эч кандай завод, фабриканын үнү угулбаган шаарда толуп жаткан заводдор жана өндүрүш ишканалары бар. Автобустар, троллейбустар жүрөт. Эмгекчилердин маданий деңгээли жогорулады. Кыргыз улуттук илимдер академиясы, Кыргыз мамлекеттик улуттук университети жана бир канча университет, институттар бар. Булардан толуп жаткан илимпоздор өсүп чыкты жана өсүп чыгууда.

- таштак жер — каменистое место маданий деңгээли — культурный жок катары — мало, почти не было уровень

133. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула. Орус жана кыргыз тилдериндеги ээ менен баяндоочун ээрчишүүлөрүн салыштыргыла.

ГОРЖУСЬ СВОИМ ОТЦОМ

— Буду летчиком, — сказал я папе.

А он мне и говорит:

— Когда я был пацаном, то мечтал стать шофером. А

вот больше 20 лет работаю фрезеровщиком. Судьбой доволен. И хочу, чтобы ты, сын, тоже стал рабочим.

Я горжусь своим папой. Папа — передовик производства. Он не раз побеждал в профессиональном конкурсе фрезеровщиков. Папа награжден за свой труд многими орденами и медалями.

Так что не только к летчикам слава приходит. Это я понял.

● горжусь — сыймыктанам
пацам — бала

слава — даңк

134. Макалдарды жаттап, мазмунун эсиңерде сактагыла.

1. Жазында малды айдап бак, кышта малды байлап бак. — Весной паси скот на отгоне, зимой ставь на откорм. 2. Талыкпай иштегениң — таалайынды издегениң. — Работая неустанно, ты найдешь свое счастье. 3. Жаратылыш — тиричиликтин булагы, эмгек — ырыскы дарагы. — Природа — источник жизни, труд — дерево плодородия.

§ 24. Аныктооч. — Определение

Кыргыз тилинде аныктооч көбүнчө аныкталгыч сөздөн мурда келет жана аны менен жөнөмө боюнча да, сан боюнча да ээрчишпейт.

Аныктоочтун милдетин сын атоочтор, сан атоочтор, зат атоочтор, ат атоочтор жана тактоочтор аткарат.

Сапаттык сын атоочтон болгон аныктооч *кандай?* деген суроого жооп берет.

В кыргызском языке определение обычно предшествует определяемому слову и не согласуется с ним ни в падеже, ни в числе.

Определение выражается именем прилагательным, числительным, существительным, местоимением и причастием.

Определение, выраженное качественным прилагательным, отвечает на вопрос *кандай?* (какой?).

Мисалы: **Кызыл** (*кандай?*) алма алдым. **Таза** (*кандай?*) бөлмөдө окуйбуз. Кыргыз тили кабинети **жарык** (*кандай?*) бөлмөдө жайгашкан. **Жаңы** (*кандай?*) мектеп салынды. Бизди **бийик** (*кандай?*) тоолор курчап турат. Валя **чоң** (*кандай?*) шаарда жашайт.

Катыштык сын атоочтон болгон аныктооч *кайсы?*, *качанкы?* деген суроолорго жооп берет.

Определение, выраженное относительным прилагательным, отвечает на вопросы *кайсы?* (который?), *качанкы?* (когдашний?).

Мисалы: **Шаардык** (*кайсы?*) досума кат жибердим. **Гүлдүү** (*кайсы?*) талаанын жыты буруксуйт. **Дарактуу** (*кайсы?*) кыштак алыстан көрүнөт. **Кышкы** (*качанкы?*) суук басаңдай баштады. **Дыйкандар жазгы** (*качанкы?*) жумушка камына башташты.

135. Көп чекиттин ордуна тиешелүү аныктоочторду коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Жаркынай ... үйдө турат. 2. Асел ... бөлмөдө жашайт. 3. Бөлмөнүн ортосунда ... стол турат. 4. ... окуучу сыйлыкты жеңип алды. 5. Жыгачтын ... жалбырактары өтө кооз. 6. Бөлмөдө ... килем жатат. 7. Оң жакта ... сүрөт илинип турат.

Пайдалануучу сөздөр: *кичинекей, чоң, мыкты, бийик, узун, түстүү, жашыл.*

136. Текстти окуп, орус тилине которгула. Андагы аныктоочторду таап, көчүрүп жазгыла.

ШАМБЕТ

Беде өсүмдүгү көк ыраң тартып, акиташ менен акталган жыгачтар ак билек болуп көздү уялтат. Жайнап жаткан көк ойду аралай бастырып, Шамбет келе жатты. Тунгунук суу, шылдыр аккан арыкты бойлой бастырып, кулактын бурулуштарына келгенде атынан түштү. Камчысынын сабы менен тиги суунун ичиндеги чонураак ташты түртүп, чымды алып таштап, көгөргөн алма жыгачтарын бойлогон түз арыктарга суу жиберди.

Т. Сыдыкбеков

● беде өсүмдүгү көк ыраң тартып — зазеленели ростки клевера
— акиташ менен акталган жыгачтар — деревья, побеленные известкой
ак билек болуп — белоствольные көздү уялт — бьют в глаза (сверкают белизной)

жайнап жаткан көк ойду аралап — среди раскинувшихся зеленых лугов
шылдыр аккан — журчащий арыкты бойлой бастырып — ехал верхом вдоль арыка
кулактын бурулуштарына келгенде — подойдя к вороту устья

камчысынын сабы менен — ружьмды алып таштап — очисти его
кояткой плетки от дерна

137. Суроолорго жооп бергиле. Жоопторун дептеринерге жазгыла.

1. Балдар кандай гүлдөрдү теришти? 2. Бул качанкы таанышың? 3. Сен кайсы досун менен келдиң? 4. Силер кайсы окуу жайын бүттүңөр? 5. Кайсы малчылар көргөзмөгө келишти? 6. Аня кайсы кыптактан келди? 7. Ал кайсы кызын шаарга жиберди? 8. Качанкы тамак? 9. Кайсы жигит?

§ 25. Аныктоочтун милдетин зат атоочтордун аткарышы.—
Выражение определения именем существительным

Алтын саат, жыгач үй, темир күрөк, күмүш сөйкө сыяктуу сөз айкалыштарында аныктооч менен аныкталгыч сөздүн милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткарат.

Аныктоочтун милдетин ошондой эле илик жөндөмөдөгү зат атоочтор да аткарат.

В словосочетаниях *алтын саат* (золотые часы), *жыгач үй* (деревянный дом), *темир күрөк* (железная лопата), *күмүш сөйкө* (серебряные серьги) определение и определяемое слово выражены существительным в именительном падеже.

Определение также выражается существительным в родительном падеже.

Мисалы: **Мектептин** бөлмөлөрү жарык. **Пушкиндин** портрети дубалда илинип турат. **Токтогулдун** ырларын жакшы көрөм. **Ысык-Көлдүн** жээгинде эс алдык. **Колхоздун** малы жайлоодо. **Элдин** тилегени — тынчтык.

138. Төмөнкү сөз айкалыштарын пайдаланып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Жыгач күрөк, чай кашык, кирпич үй, жез самоор, өрүк комуз, арча бешик, кайыш кур, жибек көйнөк.

139. Көп чекиттин ордун зат жана сын атоочтордон болгон аныктоочтор менен толуктап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. ... элине бац болот, ... элине кас болот (*мак.*). 2. Карыя ... калпагын көтөрө кийди. 3. Буудайды ... каптарга салып жатты. 4. Самат ... үйдө жашайт. 5. Роза гүлдөн ... букет жасады. 6. Эрик ... саат сатып алды.

Пайдалануучу сөздөр: кооз, көп кабаттуу, чоң, ак, жаман, жакшы, электрондук.

140. Текстти окугула. Белгиленген сөз айкалыштарын көчүрүп жазып, аларды орус тилине которгула.

ЖАҢГАК ТОКОЮНДА

Кыргызстанда жаңгактуу токой бир канча чон аянтты ээлейт. Жаңгактуу токойдо ар түрдүү жемеш бактары өсөт, анда ар түрдүү жапайы айбандар жашайт. Токойдо эртеден кечке көңүлдүү турмуш доорон сүрөт. Канаттуулардын түрдүү үндөрү угулат. Ачык аянтчада кооз чымчыктар сайрашат. Мөмөлүү токойлор биздин республикабыздын чарбасы үчүн өтө маанилүү болуп эсептелет. Грек жаңгагынын кабыгынан боёк заттары алынат. Жыгачтары эмерек жасоо үчүн баалуу материал болот.

- доорон сүрөт — наслаждаются благами жизни
- жаңгагынын кабыгынан — из скорлупы ореха

141. Сураолорго жооп бергиле.

1. Сен кандай китеп окудуң? 2. Фермерлер эгинден кандай түшүм алышты? 3. Огородго кандай жашылчалар айдалган? 4. Талаада кандай гүлдөр өсөт? 5. Саша кандай аңгеме айтып берди? 6. Кайсы ат жарышкан алдыга чыкты?

142. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү койгула жана аныктоочтордун алдын сызгыла.

1. Айша... китеб... столдо жатат. 2. Мекемелер..., ишканалар... кызматкерлер... февраль айында бир нече жекшембиликтерди уюштурушкан. 3. Михаил Васильевич Ломоносов балыкчы... уул... болгон. 4. Ломоносов өзү... бала чагы... Денисовка кыштагында өткөргөн. 5. Акмак... бир сөз..., акылдуу... миң сөз... татыйт (мак.). 6. Жадыраган жаз... көрк..., жаштар... үндөр... ого бетер көрк кошот. 7. Бала... ат... Чолпонбай болду. 8. Биз... республикабызда... жаратылыш... эң сонун.

143. Текстти окугула. Белгиленген сөз айкалыштарын көчүрүп жазып, орус тилине которгула.

8-МАРТ

1910-жылы Копенгагенде аялдардын конференциясы болуп өттү. Клара Цеткин трибунага басып келди. Ал конференцияда аялдардын турмушу жөнүндө айтып берди. Ал ар жыл сайын 8-Мартты аялдардын күнү деп белгилөөнү сунуш кылды. Анткени ал эмгекчи аялдардын досу болгон.

144. Суроолорго жооп бериле.

1. Алар кимдин сөзүн так аткарышты? 2. Кимдин атагы Анжыян, Аксыга утулду? 3. Эмненин бети таңга жуук араң серүүндөдү? 4. Кимдин үйү бешинчи кабатта? 5. Кимдин обону алыска кетип жатты? 6. Алар кимдин сөзүн угушту? 7. Терезеге эмненин нуру түштү?

Пайдалануучу сөздөр: *Токтогулдун, күндүн, мугалимдин, чөлдүн, Володянын, Даниярдын, эмгек ветеранынын.*

145. Текстти окутула. Орус тилине которгула.

БУБУСАРА

Кыргыз хореографиясын негиздөөчүлөрдүн бири, СССР эл артисти Бүбүсара Бейшеналиева 1926-жылы Аламүдүн районундагы Таш-Дөбө кыштагында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Ленинграддагы хореографиялык окуу жайында окуган. 1947-жылы Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти, 1954-жылы республиканын эл артисти наамдарын алган. 1949-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Фрунзедеги хореографиялык окуу жайынын мугалими болгон.



Ал кыргыз искусствосунун Москвада өткөн декадасына катышкан. Б. Бейшеналиеванын бийчилик таланты «Чолпон» жана «Раймонда» балеттеринде ачык-айкын байкалган. Бийчи улуттук жана классикалык балет спектаклдеринде ар кыл мүнөздөгү образдардын бүтүндөй бир галереясын жараткан.

- негиздөөчү — основатель, зачинатель
- эмгек сиңирген — заслуженный
- катыш — участвовать
- ачыс-айкым байкалган — выявлена
- ар кыл мүнөздөгү — разного характера
- бүтүндөй бир галерея — целая галерея

§ 26. Аныктоочтун милдетин сан атоочтордун аткарышы. —
Выражение определения именем числительным

Аныктоочтун милдетин эсептик жана иреттик сан атоочтор аткарат да, *канча?*, *нече?*, *канчанчы?*, *неченчи?* деген суроолорго жооп берет.

Определение выражается количественным и порядковым числительными и отвечает на вопросы *канча?*, *нече?* (сколько?), *канчанчы?*, *неченчи?* (который?).

Мисалы: Классыбызда отуз окуучу окуйт. Анара он төрт жашта. Ал экинчи кабатта, он жетинчи бөлмөдө жашайт.

Эсептик сан атоочтор *чакты* деген жандооч менен айкашып келип, аныктоочтук милдет аткарс, нерселердин же адамдардын санын чама-лап көрсөтөт.

Количественные числительные в сочетании с послелогом *чакты*, выступая в качестве определения, обозначают приблизительное число предметов.

Мисалы: Он чакты бала жылгаяк тээп жүрүшөт. — Приблизительно десять мальчиков катаются. Бизде он беш чакты окуучу жалаң гана «эн жакшы» деген баага окушат. — У нас около пятнадцати учеников занимаются только на «отлично».

146. Суроолорго жооп бергиле. Жоопторду дептеринерге жазгыла.

1. Мектебинерде канча окуучу бар? 2. Канчанчы кабатта окуйсунар? 3. Анда канча кабинет бар? 4. Сабакка канча окуучу катышты? 5. Меддеш неченчи ирет өттү? 6. Экскурсияга канча окуучу барат? 7. Жатакана нече кабаттан турат? 8. Анда канча бөлмө бар? 9. Жатакананын алдында канча бак отургузулган? 10. Силерде канча мугалим иштейт?

147. Текстти окуп, орус тилине которгула. Сан атоочтон болгон аныктоочторду аныкталгычтары менен бирге көчүрүп жазгыла.

КОСМОНАВТТАР

Дүйнө жүзүндөгү 1-космонавт Юрий Гагарин бир жарым сааттан ашык космосто жүрүп, жерди бир жолу толук айланып түшкөндөн кийин, калган космонавттар бул ийгиликти дагы улантышты, өркүндөтүштү. Герман Титовдон кийин космосто группалык учууларды ишке ашырышты.

1962-жылы 11-августта «Восток-3» корабль-спутниги менен А.Г.Николаев, эртеси 12-августта П. Попович космоско көтөрүлүштү. Андриян Николаев космосто 95 саат болуп, жерди 64 жолу айланып чыкты. Павел Попович болсо, 71 саат учуп жүрүп, жерди 48 жолу айланып чыкты. 1963-жылы 14-июнь күнү «Восток-5» корабли менен жөнөгөн В. Ф. Быковскийге удаалаш 16-июнда дүйнөдө аялдардан биринчи болуп, В. В. Николаева-Терешкова «Восток-6» корабли менен учуп чыккан.

- дүйнө жүзүндөгү — в мире ага удаалаш — вслед за ним
көтөрүл- — подняться учуп чык- — взлететь

148. «Биздин мектеп» деген темада аңгеме түзгүлө.

Пайдалануучу сөздөр: *мектеп, класс, окуучу, бала, кыз, терезе, кабат, парта, бөлмө, компьютер, ашкана, спорт зал, бассейн ж. б.*

149. Текстти окуп, орус тилине которгула.

КАРА-ШОРО

Кара-Шоро — Ош областындагы атактуу жайлоолордун бири, укмуштуудай кооз өрөөн. Ал Оштон 130 км, Жалал-Абаддан 140 км, Өзгөндөн 75 км аралыкта турат. Өрөөндүн формасы тепши сымал келип, чыгыштан батышка 26 кмге созулуп жатат, туурасы 5—6 км. Климаты кескин континенттик. Декабрь—февраль айларында суук 20 градуска жетет, жайы жылуу. Өрөөндө тал, терек, кайың, долоно, табылгы, бөрү карагат, чыны карагат, шилби, жылгын, ит мурун, ыргай жана башка бадалдар, кээ жерлеринде арча, карагай өсөт. Жаныбарлардан элик, аркар, тоо эчки, доңуз, суур, арс чычкан, суусар, улар, жекилик кездешет. Минералдык суулары бар.

- тепши сымал — корытообразный чыны карагат — красная смородина
кескин — резкий шилби — жимолость
табылгы — таволга; спирея жылгын — юлгун; тамариск

ит мурун — шиповник
ыргай — ирга
тоо эчки — горная коза
догуз — дикая свинья

арс чычкан — горноста́й
суусар — куница
улар — Горная индейка
кекчилик — каменная куропатка

§ 27. Аныктоочтун милдетин атоочтуктардын аткарышы.— Выражение определения причастием

Аныктоочтун милдетин *-ган, (ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн)* мүчөсү менен жасалган өткөн чактагы атоочтуктар аткарсат, аныкталгыч сөздүн кыймыл-аракетке байланыштуу белгисин билгизет.

Определение, выраженное причастием в прошедшем времени на *-ган (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн)*, обозначает признак определяемого слова, которое связано с действием.

Мисалы: Спортко катышкан балдардын дени сак болот.— Ребята, занимающиеся спортом, бывают здоровыми. Руслан окуган китептери жөнүндө айтып берди.— Руслан рассказал о прочитанных книгах. Шаардан келген спортсмендер менен мелдеш өткөрдүк.— Провели соревнование со спортсменами, приехавшими из города.

Аныктоочтун милдетин *боло турган, келе турган, окуй турган* тибиндеги сөз айкалыштарынан болгон атоочтуктар да аткарышып, аныкталгыч сөздүн белгисин билгизет.

Определение может выражаться причастием типа словосочетаний *боло турган, келе турган, окуй турган* и обозначает признак определяемого слова.

Мисалы: Столдо окуй турган китеп, жаза турган кагаз дайындалган.— На столе приготовлены книга для чтения, писчая бумага. Иче турган суу графинде турат.— Питьевая вода — в графине. Келе турган кишилер жыйналып болду.— Люди, которые должны были приехать, собрались все. Концертке катыша турган окуучулар репетиция жасап жатышат.— Репетируют ученики, которые должны участвовать в концерте.

Атооч сөздөр менен айкалышып келген атоочтуктар да тутумдаш аныктооч болуп кызмат аткарышы мүмкүн.

Причастие в сочетании с именными словами может выступать в качестве составного определения.

Мисалы: Кечээ жазган жат жазуудан «беш» алдым. — Я получил «пять» за вчерашний диктант. Алыскы жайлоодон келген малчылардын жыйналышы болду. — Состоялось собрание животноводов, приехавших с далеких пастбищ. Мага жиберилген катты алдым. — Получил письмо, присланное мне. Чолпонбай жасаган эрдикти кыргыз эли унутпайт. — Подвиг, совершенный Чолпонбаем, не забудется кыргызским народом.,

150. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө, көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү жана сөз айкалыштарын жазгыла. Орус тилине которгула.

1. ... кишилер клубга киришти. 2. Сени менен ... киши мектептин директору. 3. ... кыз институтта окуйт. 4. Столдо ... китеп, ... кагаз дайындалган. 5. ... аял Гагарин көчөсүндө турат. 6. Алыстан ... от көрүнөт. 7. Самат, ... катыңды алдым. 8. Жыйналышта ... жигит — чарбанын жетекчиси.

Пайдалануучу сөздөр: сүйлөгөн, жазган, жанган, бийлеген, жаза турган, окуй турган, мен сүйлөшкөн, келген, барган.

151. Сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которгула.

1. Выходившая из класса девочка несла новые книги. 2. В старом окопе мы нашли пробитую пулей каску. 3. Машины, выпускаемые в Кыргызстане, экспортируются во многие страны мира. 4. Мы беседовали с писателем, написавшем повесть о школьниках. 5. Наш народ гордится учеными, создавшими замечательные космические корабли. 6. Приятно видеть улицы, покрытые снегом. 7. Человек, познавший мир. 8. Народы мира никогда не забудут подвиг, совершенный нашими соотечественниками в годы Великой Отечественной войны.

152. Текстти окугула. Тексттен аныктоочторду таап жазгыла. Аныктоочтун милдетин кайсы сөз аткаргандыгын көрсөткүлө.

СЫНГАН БУТАК

Жаз келип, балдар мектептин айланасына ар түрлүү бак-дарактарды алып келип отургузушту. Алар тез эле жашыл жалбырактуу калың бакка айланды. Бакты бирөөлөр сындырып кетпес үчүн, эмгекти сүйгөн карыя Эсенкул кайтаруучу. Балдар отургузган бак-дарактар жакшы багылды, тез өстү.

Карыя жаңыдан кичинекей арыкка суу жыгып келгенде, мектептин артынан жыгачтын сынган добушу угулуп калды. Кыраакы карыя ал жакка басып барды эле, ары жакта бир талдын учу кыймылдай баштады. Дагы баса түшсө, Сагынтай бакты ийип жатыптыр. Карыя сынып жаткан бутакка аянычтуу карады эле, Сагынтай уялып кетти. Ал өз күнөөсүн мойнуна алгандыктан, карыя көп катуу айта алган жок.

- сындырып кетпес үчүн — чтобы не сломали
- жыгачтын сынган добушу — хруст сломанного дерева
- аянычтуу кара — жалостно смотреть

153. Макалдарды жаттагыла. Алардын мазмунун эсиңерге сактагыла

Жакшы сөз жан эритет, жаман сөз жан кейитет. — Доброе слово душу радует, дурное слово душу огорчает. Кыныр иш кырк жылдан кийин да билинет. — Дурное дело и через сорок лет обнаружится.

§ 28. Тике толуктооч. — Прямое дополнение

Табыш жөндөмөдө колдонулган сүйлөмдүн айкындооч мүчөсү тике толуктооч болуп эсептелет.

Тике толуктооч өтмө этиштерге багынып колдонулат да, кыймыл-аракет тике багытталган нерсени көрсөтөт. Эгерде тике толуктооч сүйлөөчүгө да, угуучуга да белгилүү болгон нерсени билдирип турса, ага сөзсүз табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганат.

Второстепенный член предложения, употребляющийся в винительном падеже, является прямым дополнением.

Прямое дополнение употребляется при переходных глаголах и обозначает предмет, на который непосредственно направлено действие. Если прямое дополнение обозначает предмет уже известной говорящему и слушающему, оно обязательно принимает окончание винительного падежа

Мисалы: Бул китепти мен китепканадан алдым — Эту книгу я взял из библиотеки. Дежурный досканы өчүрдү. — Дежурный вытер доску. Окуучулар тапшырманы аткарышты. — Ученики выполнили задание. Кыздар терезелерди жуушту. — Девочки помыли окна.

Эгерде тике толуктооч биринчи жолу эскерилип жаткан нерсени билдирип турса, анда ал сөзсүз этиштик баяндоочтун тике алдында колдонулат да, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн кабыл албайт.

Если прямое дополнение обозначает предмет, о котором упоминается впервые, оно стоит непосредственно перед сказуемым-глаголом и не принимает окончания винительного падежа.

Мисалы: Мен китеп окудум. — Я читал книгу. Жылдыз курбусуна кат жазды. — Жылдыз написала письмо подружке. Сугатчы эгин сугарды. — Поливальщик полил всходы.

154. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. ... камыш өлтүрөт, ... намыс өлтүрөт. 2. Билими толук ... жыгат, билеги жоон ... жыгат. 3. ... жок издеген табат. 4. ... билем десең, көп оку (мак.).

Пайдалануучу сөздөр: *миңди, бирди, жокту, көптү, коёнду, эрди.*

155. Текстти окугула. Белгиленген сөз айкаштарын көчүрүп жазып, аларды орус тилине которгула.

ЖАЙ МЕЗГИЛИ

Колхозчулар талаада чөп жыйнап жатышкан. Алар жумушту тез бүтүрүүгө ашыгышты. Канчалык тез иштесе да, чөптү бүт жыйнап ала алышпайт эле, анткени чөп көп болчу.

Бул талаада анча алыс эмес жерде окуучулардын эс алуу жайы бар эле. Окуучулар менен бирдикте чөптөрдү жыйнашты. Жаан жааганча бардык чөптү жыйнап бүтүштү. Жумуш аяктады. Колхозчулар үйлөрүнө кайтышты. Окуучулар лагерди көздөй кетишти.

● ашык — спешить

канчалык тез иштесе да — как бы быстро ни работали
анча алыс эмес жерде — недалеко от этого места

156. Текстти окуп, орус тилине которгула. Тике толуктоочторду тапкыла.

ОГОРОДДО

Олег иштегенди жакшы көрчү. Ал алманы отургуза турган жерди казып, жумшартып, кык төктү. Олег көл-шал түшүп тердегенче иштеп жатып, таякеси менен тамашалашып, алманын келечеги жөнүндө сүйлөй турган.

Короо-жайды, бак-дарактарды, тазалап туруудан түк эринчү эмес. Олег бадыранды, чамгырды, пиязды, картошканы жақшы көрчү.

Жаздын алды менен кара чыйырчыкка арнап, уя салып койчу. Ага кара чыйырчыктар келип, огороддогу курт-кумурскаларды, чымын-чиркейлерди жеп турчу.

- | | |
|---|--------------------------------|
| ● каз — копать | түк эринчү эмес — нисколько не |
| жумшарт — рыхлить | ленился |
| кык төк — высыпать навоз | таяке — дядя по метери |
| көя-шал түшүп тердегенче —
обливаясь потом | |

157. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула. Орус жана кыргыз тилдериндеги тике толуктоочу бар сөз айкалыштарын көрсөткүлө.

ПАВЕЛ НАПАДАЕТ НА КОНВОИРА

Павел решил освободить Жухрая. На улице он не заметил никого, кто бы мог помешать ему. Жухрай увидел Корчагина. Он что-то хотел сказать Павлу, но сдержался и только махнул рукой. Конвоир подтолкнул его штыком.

Когда конвоир поравнялся с Павлом, Корчагин бросился к нему и схватил винтовку. Противник не ожидал нападения. Бабахнул выстрел. Конвоир вырывал винтовку. Он крутил ее, выворачивая Павлу руку.

Н. Островский

- | | |
|------------------------------|----------------------------------|
| ● решил освободить — кутка- | подтолкнуть — түртүү |
| рууну чечти | схватить — жулуп алуу |
| не заметить — байкабоо | вырывать — талашуу |
| кто бы мог помешать — жолтоо | выворачивать руку — колун толгоо |
| кыла ала турган | |

§ 29. Кыйыр толуктооч.— Косвенное дополнение

Кыйыр толуктооч-
тун милдетин:

а) *кимден?*, *эмнеден?* деген суроолорго жооп берген чыгыш жөнөмөдөгү сөздөр аткарат.

Косвенное допол-
нение выражается:

а) исходным падежом и отвечает на вопросы *кимден?* (от кого?), *эмнеден?* (от чего?)

Мисалы: Биздин мектеп бышкан кирпичтен (*эмнеден?*) салынган.— Наша школа построена из жженого кирпича. Мен Жеңиштен (*кимден?*) кат алдым.— Я получил

письмо от Джениша. Кездеме пахтадан (*эмнеден?*) токулат.— Ткань изготавливается из хлопка. Кант кызылчадан (*эмнеден?*) чыгарылат.— Сахар варят из свеклы. Менден (*кимден?*) салам айтып кой.— Передай привет от меня.

б) *кимге?, эмнеге?* деген суроолорго жооп берген барыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат.

б) направительным падежом и отвечает на вопросы *кимге?* (кому?), *эмнеге?* (чему?)

Мисалы: **Айнагулго** (*кимге?*) кат жаздым.— Я писал письмо Айнагуль. Керим быйыл техникумга (*эмнеге?*) өтгү.— Керим в этом году поступил в техникум. Сага (*кимге?*) чоң ишеним көрсөтүштү.— Тебе оказали большое доверие.

в) *кимде?, эмнеде?* деген суроолорго жооп берген жатыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат.

в) местным падежом и отвечает на вопросы *кимде?* (у кого?), *эмнеде?* (в чём?)

Мисалы: **Жамийлада** (*кимде?*) келечек жөнүндө көптөгөн пландар бар.— У Джамили много планов на будущее. Суроо деген менде (*кимде?*) түтөнбөйт.— Вопросов у меня много. Ал жаш чагынан эмгекте (*эмнеде?*) такшадды.— Он с малых лет закалялся в труде.

г) *ким менен?, эмне менен?, ким жөнүндө?, эмне жөнүндө?, ким үчүн?, эмне үчүн?, эмне боюнча?* деген суроолорго жооп берген жандоочтук тутумдаш сөз айкалыштары аткарат.

г) последовательными словосочетаниями и отвечает на вопросы *ким менен?* (с кем?), *эмне менен?* (с чем?), *ким жөнүндө?* (о ком?), *эмне жөнүндө?* (о чём?), *ким үчүн?* (для кого?), *эмне үчүн?* (для чего?), *эмне боюнча?* (по чему?).

Мисалы: **Мугалим окуучулар менен** (*кимдер менен?*) аңгемелешти.— Учитель беседовал с учениками. Эгинди **комбайн менен** (*эмне менен?*) орот.— Хлеба убирают комбайном. Анара жөнүндө (*ким жөнүндө?*) газетага макала жазышты.— Об Анаре писали заметку в газеты. **Зымырык куш жөнүндө** (*эмне жөнүндө?*) жомок айтып берди.— Рассказал сказку о жар-птице. Биздин айылда **бөбөктөр үчүн** (*кимдер үчүн?*) ясли курушту.— В нашем селе построили ясли для малышей. Алар **мыйзам боюнча** (*эмне боюнча?*) жоопко тартылышты.— Они осуждены по закону.

158. Суроолорго жооп бергиле. Жоопторун жазгыла. Кыйыр толуктоочтордун алдын сызгыла.

1. Айранды эмнеден уютат? 2. Асан эмне жөнүндө аңгеме окуду? 3. Кимден кат келди? 4. Сен спортко катышасыңбы? 5. Окуучулар жакшы окуу үчүн кимге убада беришти? 6. Куттуктоо сөз сүйлөө үчүн кимге сөз берилди? 7. Алардын бардыгы эмнеге жазылышты? 8. Жекшембиге караган түнү эл кимдикине чогулду? 9. Сен мектепке ким менен келдиң? 10. Ким жөнүндө маектешип келе жатты? 11. Эмнеге биз да катышсак болот? 12. Эмне үчүн жаң-дилибиз менен эмгектенебиз?

159. Текстти окуп, орус тилине которгула. Кыйыр толуктоочторду көчүрүп жазгыла, алардын милдетин кайсы сөз түркүмү апкаргандыгын аныктагыла.

ӨНӨРЛҮҮ КЫЗ

Сауле — кыргыз кызы. Төрөлгөндө ата-энеси перзентинин ысымын өздөрү жакшы көргөн казак курдашынын атынан коюшкан. Сауле мектептеги курбалдаштарынан көп кырдуу таланты менен айырмаланат. Комузда кол ойготуп, элдик ырларды, обондорду берилип, уккулуктуу аткарат. Анын дагы бир жөндөмдүүлүгү — кыл калем менен иштей билгендигинде. Ал кыргыздын белгилүү жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча сүрөт конкурсунда катышкан. Сүрөттөрү байгелүү орунга татыган. Бий өнөрүнөн да куру эмес. Мектепте ар кандай кечелерде улуттук бийлерди бийлеп, көргөндөрдү ыраазы кылат.

- өнөрлүү — искусный, умный байгелүү орунга татыган —
перзенти — дитя, ребенок удостоена призового места
курбалдаш — ровесник, сверстник куру эмес — не обделена, не
көп кырдуу — многогранный лишена

160. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула. Орус жана кыргыз тилдериндеги толуктоочторду салыштыргыла.

ГОЛОДНОЕ ДЕТСТВО

Это было до Октября. В нашем доме осталась последняя лепешка. Бабушка разломала ее на мелкие кусочки. Каждому малышу дала по кусочку. Потом бабушка дала мне тарелку и послала к соседке.

— Иди попроси муки, — сказала она.

Я пошел к соседскому дому. Соседка молотла зерно в муку. Из этой муки дочь хозяйки пекла вкусные лепешки.

— Нет! — сказала злая и жадная соседка и вытолкнула меня на улицу. Шесть моих братьев и сестер остались голодными.

М. Элебаев

● разломил — бөлүп койду
на мелкие кусочки — майда
сындырымга

молола зерно — буудайды тартып
жаткан
пекла — бышырып жаткан
вытолкнула — түртүп чыгарды

161. Ырды жаттагыла.

ЖАЗ

Күлгүндөй жаздын көздөрү,
Күлүңөп мага карашат.
Көк-жашыл болуп айлана,
Көркүнө анын жарашат.

Балбылдап жаздын илеби,
Магдырап жаным баратат.
Мас кылып гүлдөр жытына
Баягы күндү саматат...

Жаркырап жаздын жагымы,
Жаныма жыргал бересиң.
Эчаккы өткөн күндөрдүн
Элесин алып келесиң.

Т. Адышева

● күлгүндөй — ясный, смеющийся
көркүнө жарашат — соответ-
ствуют красоте
балбылда — сверкать
жаздын илеби — дыхание весны
магдырап жаным баратат —
тает моя душа

мас кылып гүлдөр жытына —
опьянев от запаха цветов
жаркырап жаздын жагымы —
здесь, чистый весенний воздух
жыргал — отдохновение, душев-
ная радость

162. Текстти окуп, орус тилине которгула.

АБДЫЛАС МАЛДЫБАЕВ

Абдылас Малдыбаев — кыргыз композитору, ырчы жана артист. 1937-жылы Кыргыз ССРинин искусствого эмгек сиңирген имшери, 1939-жылы СССРдин эл артисти наамдарына ээ болгон.



Композитордун чыгармачылык иши 1922-жылдан башталган. Алгачкы ырлары «Акинай», «Кызыл жоолукчан», «Өмүр», «Забойщиктер» эл арасына кеңири тарап, анын ысмын обончу катары тааныткан.

А. Малдыбаев 300гө жакын чыгарма жараткан. Ал элдик фольклорду кылдат пайдалана билген. Ырлары элдик обонго жакын, угулушу көркөм, интонациялык жактан күчтүү. Анын марш түрүндөгү «Кызыл атчандар», «Студенттер маршы» ырлары элди, эмгекти, Мекенди сүйүүгө үндөгөн.

Ал көптөгөн хорлорду, композиторлор В. А. Власов, В. Г. Фере менен бирге «Ажал ордуна» музыкалык драмасын, «Айчүрөк», «Патриоттор», «Манас», «Көл боюнда», М. Абдраев менен бирге «Токтогул» операларын жазган. А. Малдыбаев драма жана опера спектаклдеринде актёр катары элестүү образдарды жараткан. Мисалы, «Алтын кыз» музыкалуу драмасынан Кузнецовдун, «Ажал ордунадан» Бектурдун, «Айчүрөк» операсынан Күлчоронун, «Аршин-мал-алан» комедиясынан Аскердин, «Евгений Онегин» операсынан Ленскийдин, «Кыз Жибектен» Төлөгөндүн ролун аткарган. Ал — Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты. Октябрь Революциясы, үч Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана медалдар менен сыйланган. А. Малдыбаевдин ысмы Кыргыз опера жана балет театрына коюлган.

КСЭ

- ысмын тааныткан — здесь. был признан
- кылдат — мастерски
- элестүү — образный, выразительный

163. Сураолорго жооп бергиле.

1. А. Малдыбаев ким болгон? 2. А. Малдыбаевдин чыгармачылык иши качан башталган? 3. Анын алгачкы ырлары кайсылар? 4. Композитор элдик обонду кандайча пайдалана билген? 5. Анын чыгармалары эмнеге үндөгөн? 6. Ал кандай музыкалык драмаларды, операларды жараткан?

7. Ал кайсы ролдорду аткарган? 8. Анын кандай сыйлыктары бар?

164. Текстти орус тилине которуп жазгыла.

ДАЯРДЫК

Кечээ Канымбүбүдөн кат келген. Ошондуктан Батма эне колдон келген тамак-ашын даярдап, ушул баштан тынбай иштеп жатты. Чара-чара боорсок бышырылды. Бал кошкон майлар катылган жерден алынды. Кечээ Асылбекти Гүлчөгө жиберип, кант алдырып алган. Жалгыз эле Батма эне эмес, айылдагылардын бардыгы даярданып жаткансыды. Айылдагы балдар да сонун даярдыктарды көрүштү. Алар он-он беш күндүн ичинде дары-дармек өсүмдүктөрүн жыйноонун планын эки эсе аткарышты. Ал турсун районго да жеткирип беришти.

М. Жангазиев

● колдон келген — все, что имелось на руках
тынбай иштеп жатты — непрерывно
бал кошкон май — смешанное с медом масло
катылган жерден — из тайного (укромного) места

165. Текст боюнча изложение жазгыла.

ОШ ШААРЫ

Ош шаары Фергана өрөөнүндө, Алай кырка тоосунун түндүк этегинде, Ак-Буура суусунун боюнда жайгашкан. Ал — Ош областынын борбору. Автомобиль жолу менен Бишкек, Кызыл-Кыя, Анжиян, Хорог ж. б. шаарларга катташат. Ош — республикабыздагы ири өнөр жай борборлорунун бири. Экономиканын негизин жеңил өнөр жайы түзөт.

Орто Азиядагы эң ири текстиль комбинаты, жибек комбинаты, эмерек, үй-тиричилик комбинаттары, бут кийим жана тигүү фабрикалары, элдик көркөм өнөрчүлүк бирикмеси, пахта тазалоочу, автомобиль ремонттоочу заводдору бар. Тамак-аш өнөр жайы өнүккөн. Ош насос заводунун продукциясы көптөгөн чет мамлекеттерге чыгарылат. Ири ТЭЦ курулган. Курулуш материалдарын чыгаруу өнүгүүдө. Ош шаарында техникумдар, педагогикалык жана музыкалык окуу жайлары, технологиялык колледж, Ош мамлекеттик университети, кыргыз драма театры, өзбек музыкалуу драма театры, край таануу музейи бар.

КСЭ

- түндүк этегинде — у северного подножия
жеңил өнөр жайы — легкая промышленность
- элдик көркөм өнөрчүлүк бирикмеси — объединение народных
художественных промыслов
- тамак-ыч өнөр жайы — пищевая промышленность

Болжолдуу план

1. Ош шаарынын жайгашкан орду жана аны менен катташкан шаарлар.
2. Ош шаарынын өнөр жай ишканалары.
3. Оштогу социалдык-маданий мекемелер.

IV ЧЕЙРЕК

ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО.— ПОВТОРЕНИЕ ПРОЙДЕННОГО МАТЕРИАЛА

§ 30. Тактоочту кайталоо.— Повторение наречия

166. Төмөнкү сүйлөмдөрдү орус тилине которгула. Тактоочторду тапкыла.

1. Эне өйдөтөн басып келип отура кетти. 2. Алыстан, жакындан канаттуулардын үнү угулат. 3. Күздө кант заводу күндүр-түндүр иштейт. 4. Алар илгери басты, мен арттан бастым. 5. Нурдин кечээ келип кетти. 6. Илгерки заманда аялдар эркектер менен тең укукта болгон эмес. 7. Биздин үй Аселдикинен жогору. 8. Окуучулар кечинде клубга чогулушту. 9. Түш маалы болгон кезде, Алексей бир аз эс алды.

167. Төмөнкү сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которгула. Андан тактоочторду тапкыла.

1. Дикие голуби беспокойно летали над ущельем. 2. Вечером послушайте интересную радиопередачу. 3. Завтра будет контрольная работа по алгебре. 4. Читай внимательно! 5. Высокие горы нашей республики всегда покрыты снегом. 6. По-весеннему светило солнце и щебетали птицы. 7. Наши бойцы защищали Москву героически. 8. Дети животноводов приехали в школу-интернат издалека. 9. Тропинка поворачивает то влево, то вправо.

168. Текстти окутула. Тактоочторду көчүрүп жазып, орус тилине которгула.

КӨЛ ЖЭЭГИНДЕ

Ысык-Көл көйкөлүп тынч жатат. Бир ак чардак жем издеп, анда-санда көлгө коно калып, ары-берн учуп жүрөт. Айлана тынч, жамжырт.

Тынчтыкты бузуп, төмөн жактан жел кайык чыга келди. Жел кайыктын арт жагында бир киши, алды жагында бир киши отурат. Кайыкта отургандар да көлдүн четинде жүргөндөргө колдорун булгалашат. Жапарлар да келе жатышты. Алыстан гана бүлбүздөгөн от чыгат. Алар «Кеңеш» колхозуна да келишти. Жогорудан, төмөндөн эл чогулду.

К. Баялинов

- көчкөлүп — перелизаться
- анда-самда көлтө коно калып —
- иногда опускаясь на озеро
- тынчыкты буз — нарушить ти-
- шину
- жел кайыктын арт жагында —
- позади парусной лодки
- бүлбүлдөгөн от — мерцающие
- огоньки

169. Суроолорго жооп бергиле. Тактоочторду көрсөткүлө.

Үлгү: Окуучулар экскурсияга качан кетишип, кайсы убакта кайтышты? Окуучулар экскурсияга эрте кетишип, кеч кайтышты.

1. Байчечекейлер качан гүлдөйт? 2. Ала-Тоого жаз качан келет? 3. Качан күн ачык тийип турду? 4. Анын добушу кандай чыкты? 5. Досуң кайсы шаарда жашайт? 6. Классыңарда кыздар көпшү же балдар көпшү? 7. Асел кандай окуйт? 8. Телефонуңар кандай иштейт?

170. Текстти окуп, орус тилине которгула. Тактоочторду этиштер менен бирге көчүрүп жазгыла. Тактоочтордун түрлөрүн аныктагыла.

АЖАР

Ажардын ким экендигин анча-мынча айта кетели. Ал — 1916-жылдагы үркүндө кытай элине сатылган кыргыз кыздарынын бири. Атасы Айткулу жакында окко учкан. Энеси Батма кечээ жакында дүйнөдөн кайтты. Ажар — Айткулунун карыганда көргөн жалгыз кызы.

Таң эрте алачыктын сыртынан чыккан Сагындын жигитинин ачуу үнү Айткулунун уйкусун тез ачты. Күзүндө бир кап арпа берип, Эдилбай устага жасаткан ай балтаны белине кыстарды. Айткулу эртең менен Ажарды алдына алып, бетинен өптү.

Айткулунун кеткенине бүтүн үчүнчү күн болду. Эл эрте бака-шака түшүп көчүп калышты. Жалгыз калган Батма да тезинен жүгүн артып, элге кошулду. Көпчүлүк ылдамдап көчүп жөнөштү.

К. Баялинов

- үркүндө — во время сматения (в 1916 г.)
- карыганда көргөн жалгыз кызы — единственная дочка на старости
- алачыктын сыртынан чыккан үн — раздавшийся из-за шалаша голос
- уйкусун ач — разогнать сон
- бака-шака түшүп — в суматохе, второпях
- жүгүн арт — навьючить груз
- ай балтаны белине кыстарды — засунул за пояс бердыш

171. Суроолорго жооп бергиле.

1. Ажар ким? 2. Атасы, энеси ким? Алар эмне болушкан?
3. Эртең менен Айткулу кимдин үнүн укту? 4. Ал белине эмнени кыстарды? 5. Айткулунун кеткенине канча болду?
6. Эл көчкөндө Батма эмне болду? 7. Алар кайда көчүшкөн?

§ 31. Чакчылдарды кайталоо. — Повторение деепричастия

172. Текстти окуп, орус тилине которгула. Суроолорго жооп бергиле.

КАРАГАТ ТЕРҮҮ

Калкан көпөлөктөр көтөрүлө учуп, бараткан балдарды кызыктырат. Ар кайсы гүлгө конуп, бал аарылары эмгектенип жүрүшөт. Алар гүлдүн ширесин шимип, уюгуна бал ташып жатышат. Кээ бир жерде аска таштар түркүн шиберге жыгыла тургансып көрүнөт. Күн түшкө жакындаганда карагат тере турган жерге жетишти. Калыңдыгынан анын арасынан чыккан да өтүп жүрө албайт. Балдар элден мурун чай куурайларын терүүгө киришишти. Алардын ишке киришкендерине эки саатка жакындады. Сабира менен Айнаштын баштыктары толуп калды. Алар тоо гүлдөрүнөн гүлчамбар жасашып, жолдошторуна кийгизе башташты.

Балдар карагатты, чай куурайынын гүлүн терип бүтүштү. Берирээк келишип, көк жондон чыккан жылуу сууга жуунушуп, эс алып отурушту.

М. Жангазиев

- | | |
|---|---|
| ● калкан көпөлөктөр — крупные бабочки, мотыльки | аска таштар түркүн шиберге жыгыла тургансып көрүнөт — |
| көтөрүлө уч — взлетать | кажется, скалы вот-вот упадут на луга |
| ар кайсы гүлгө — перелетая с цветка на цветок | калың — плотный |
| гүлдүн ширесин шими — питаться нектаром цветов | элден мурун — прежде всего |
| уюк — рой | чай куурай — зверобой |
| | көк жон — гребень горы |

173. Суроолорго жооп бергиле.

1. Калкан көпөлөктөр балдарды кантип кызыктырды?
2. Аарылар эмне кылып эмгектенип жүрүштү? 3. Балдар түшкө жакын кайсы жерге жетишти? 4. Алар эмне кылышты?
5. Сабира менен Айнаш эмне жасашты? 6. Балдар кантип эс алышты?

174. Текстти окуп, орус тилине которула. Чакчылдарды жакталуучу этиштер менен бирге көчүрүп жазгыла.

УЛУУНУ СЫЙЛОО

Мектептен бир топ бала кайтып келаткан эле. Алар кудуктан суу алганы турган чоң энени көрүшүп, кайрылып келишти. Кадыр эненин колундагы чаканы алып, суу тартып чыкты. Жолдош менен Анар чакадагы сууну көтөрүп, эненин үйүн көздөй жөнөштү. Эне бөкчөндөп жеткенче, балдар сууну үйүнө жеткирип коюшту.

Эне балдардын колунан кармап, бетинен өөп, алкыш айтты.

- бир топ — несколько
суу тартып чык — достать воды
- бөкчөндөп жеткенче — пока доко-
выляла

175. Текстти окутула. Чакчылдарды жакталуучу этиштер менен бирге көчүрүп жазып, аларды орус тилине которула. Чакчылдардын мүчөлөрүнө көңүл буртула.

ЫРААЗЫЧЫЛЫК

Күн кечтеп, караңгы түшүп калган убак. Абдылда менен Бектур мектептен шашып келе жатышкан. Алар чоң жолдун жээгинде катар-катар тигилген тал-теректин көчөттөрүн карап келе жатышты. Бир убакта Бектур жолдун сол жээгинде бир топ жаш көчөттөрдүн тамыры көрүнүп, жулунуп жатканын байкап калды. Ошол замат Абдылдага көрсөтүп: «Муну бирөөлөр атайлап жулуп таштаса керек!» — деди.

Абдылда жолго жакын жердеги бир үйдөн күрөк сурап келип, караңгы болсо да, экөө көчөттөрдү отургузганча, карыя Култай келип калды. Экөө тең жарыша сүйлөшүп, көчөттөрдү кайра отургузгандыгын айтышты. Карыя Култай бул экөөнө ыраазы болуп, эртеси алардын мектебине билдирди.

- ыраазычылык — удовлетворение
күн кечтеп — сөөчерело
караңгы түшүп — опустились су-
мерки
жаш көчөттөр — молодые саженцы
- жулунуп жатканын — выдернутые
жулуп таштаса керек — вырвали,
выдернули
жарыша сүйлөшүп — перебивая
друг друга

176. Суруолорго жооп бергиле.

1. Абдылда менен Бектур кеч киргенде кайдан келе жатышкан? 2. Жолдон алар эмнени көрүштү? 3. Жулунган көчөттөрдү эмне кылышты? 4. Култай Абдылда менен Бектурдун кылган үлгүлүү ипин кайда билдирди?

§ 32. Кыймыл атоочторду кайталоо.—
Повторение имени действия

177. Төмөнкү сүйлөмдөрдү орус тилине которгула. Андагы кыймыл атоочторду белгилегиле.

1. Элмира Бишкек шаарына окууга кетти. 2. Бекжан айылга эс алууга жөнөдү. 3. Окуучулар малга тоют топтоого барышат. 4. Мен сени кино көрүүгө чакырамын. 5. Балдар футбол ойноо үчүн спорт аянтына чогулушту. 6. Өзүңдөн кичүүлөрдү таарынтууга жарабайт. 7. Көптү билүү үчүн, көп окуу керек. 8. Жайында сууга түшүү, күнгө күйүү ден соолукка пайдалуу.

178. Төмөнкү сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которгула.

1. Алмаз продолжал говорить. 2. В помещении курить нельзя. 3. Друзья договорились встретиться у театра. 4. На уроке не шуметь! 5. Надо любить Родину! 6. Мне трудно петь.

179. Текстти окуп, орус тилине которгула. Кыймыл атоочторду көчүрүп жазып, кайсы жакта жана жөндемөдө тургандыгын аныктагыла.

МАДАНИЯТТУУ СҮЙЛӨӨ

Сылык сүйлөө — маданияттуу адамдын белгиси. Ошондуктан сүйлөгөндө кеибизге этияттык менен мамиле кылуубуз керек. «Кандай сүйлөсөм да боло берет», — деген пикирди колдобоо керек, анткени сөз угуучу адамга чоң таасир берет. Мындай кептен баш тартуу керек. «Сен так сүйлөбөй, жаңылышып жатасың», — деген сыяктуу сылык кеп менен түзөтүү зарыл. Бири-бирибизге маданияттуу мамиле кылууга, бири-бирибизди сыйлоого үйрөнөлү.

● сылык сүйлө — разговаривать вежливо кеп — речь колдобоо керек — нельзя под- держать	баш тартуу — отказаться жаңылышып жатасың — ошиба- ешься түзөтүү зарыл — необходимо ис- правлять
---	--

180. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, кыймыл атоочтордун аддын сызгыла. Кыймыл атоочторду жасаган мүчөлөргө көңүл бургула.

1. Келиш-кетиш — туугандыктын белгиси, уруп-кериш — душмандыктын белгиси (мак.). — Гостеприимство — признак родственности, ссора — признак враждебности. 2. Баш кесмек бар, тил кесмек жок (мак.). — Голову отсечь можно, язык отсечь нельзя. 3. Окуу — билим булагы, билим — өмүр чарагы (мак.). — Учение — источник знания, знание — свет

жизни. 4. Оруу-жыюу тез аяктады. 5. Газета бизге сабактарды жакшы өздөштүрүүгө, жакшы иштерди үйрөнүүгө, турмушту терең билүүгө чоң жардам берүүдө. 6. Келип-кетүү эки кишиге тең.

§ 33. Жандоочторду кайталоо.— Повторение послелогов

181. Көп чекиттин ордуна керектүү жандоочторду коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Капар китеп сатып алуу... дүкөнгө барды. 2. Мен көргөзмөгө Айсулуу... бирге бардым. 3. Мен сочиненинде лагерь... жаздым. 4. Бул кинофильмде жаштар... айтылган. 5. Майрамга... алты күн калды. 6. Лекциядан... концерт болот. 7. Сууну... дарактар отургузулган. 8. Самолет шаарды... учуп бара жатат.

Пайдалануучу жандоочтор: *кийин, чейин, тууралуу, жөнүндө, менен, үчүн, карай, бойлой.*

182. Текстти окуп, орус тилине которгула. Кыргыз тилинин кайсы жандоочу орус тилинин кайсы предлогуна туура келе тургандыгын көрсөткүлө.

ОКУУЧУГА КЕҢЕШ

Окуучу мектепке кирген күндөн тартып, убакытты туура пайдалануусу керек. Эрте туруу — ийгиликтин башаты. Дене тарбия ойногондон кийин бети-колунду таза жуунгун. Тамакты өз убагында ичкен соң, сабагыңды даярдагын. Мектептен кечигип калбас үчүн эрте жөнө. Сабакты жакшы өздөштүрүү үчүн тынч отургула. Улуу адамдарды сыйлоо менен орой болбой, сылык болгула!

● **кирген күндөн тартып** — с пер- **дене тарбия ойногондон кийин** —
вого дня **после зарядки**
ийгиликтин башаты — начало **өздөштүрү** — усвоить
успеха

183. Текстти окутула. Жандоочторду алар тиешелүү болгон сөздөр менен бирге көчүрүп жазгыла жана орус тилине которгула.

ЭКСКУРСИЯГА БАРДЫК

Дем алыш күн эле. Биз мелтиреген талааны көздөй экскурсияга барууну чечтик. Окуучулар эртең менен эрте мектептин жанына чогулушту.

Бир аз убакыт өткөн соң, мугалимибиз да келди.

— Экскурсияга барууга даярсыңарбы? — деп сурады.

Даяр экендигибизди билдирдик. Мугалим окуучуларга

экскурсиянын максаты тууралуу баяндады. Мугалимдин жетекчилиги алдында биз мелтиреген талааны карай бет алдык. Мектептен талаага чейин эгин айдап, үрөн сээп, мала тартып жүргөн дыйкандарды көрдүк. Өзүбүз чектеген жерге да жеттик. Бир аз убакытка дейре эс алып, тамактандык. Окуучулар көйкөлгөн талааны көрүп:

— Ар түрдүү гүлдөр да ачыла баштаган турбайбы? — дешип таңыркашты. Мугалимибиз бизге табият таануу сабагынан өткөн темалар жөнүндө айтты.

- | | |
|--|--|
| ● мелтиреген талаа — ровное, как
долина, поле | үрөн сээп жүргөн — сеяли
мала тарт — бороновать |
| жетекчилиги алдында — под ру-
ководством | өзүбүз чектеген жерге — до на-
значенного места |
| эгин айдап жүргөн — пахали | |

184. Тексти окутула. Жандоочтор катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, аларды орус тилине которгула. Кайсы жандоочтор кандай жөндөмөнү талап кыларын түшүндүргүлө.

ЛАГЕРЬ

Күн көтөрүлүп калган кезде, лагердеги балдар сейилге чыгышты. Гүл терип, жер көрүү үчүн токойго барышты. Чоң шашкеден өткөн кезде, балдар бактын көлөкөсүнө тегерек тартып олтурушту. Пайдалуу жана зыяндуу канаттуулар жөнүндө аңгеме курушту. Балдар топтолуп алып, токойду көздөй жөнөштү. Алар сууга чөмүлүү үчүн, токойдун чети менен көлгө жетип келишти.

- | | |
|---|---------------------------------------|
| ● чоң шашке — время перед по-
луднем | чөмүл — окунаться, купаться |
| бактын көлөкөсү — тень деревьев | токойдун чети менен — через
опушку |

§ 34. Бышыктооч. — Обстоятельство

Бышыктоочтун милдетин:	Обстоятельство в кыр- гызском языке выражается:
а) тактоочтор аткарат	
	а) наречиями

М и с а л ы: Кечээ жамгыр жаады — Вчера был дождь.
Быйыл биз жетинчи класста окуйбуз. — В этом году мы
учимся в седьмом классе. Самолет жогору көтөрүлдү. —
Самолет поднялся вверх. Зуура артка кетенчиктеди. — Зуура
отошла назад. Илгери-илгери бир чал-кемпир болуптур. —
Давным-давно жили-были старик со старухой. Володя
кыргызча ырдады. — Володя пел по-кыргызски.

б) сапаттык, катыштык | б) качественными, относи-
сын атоочтор аткарат | тельными прилагательными

Мисалы: Руслан жакшы окуйт.— Руслан учится хорошо. Жамийла катуу кыйкырды.— Жамиля громко кричала. Мээрим орусча таза сүйлөйт.— Мээрим чисто говорит по-русски. Азыр анын өмүрү байчечекейдей гүлдөп турат.— Сейчас его жизнь в расцвете. Алардын жүздөрү жылдыздай жымындашат.— Их лица сияют словно звезды.

в) чыгыш, жатыш, барыш | в) существительными в
жөндөмөлөрдөгү зат атооч- | исходном, местном, направи-
тор аткарат | тельном падежах

Мисалы: Чыңгыз Айтматов Москвадан келди.— Чингиз Айтматов приехал из Москвы. Зарина айылда жашайт.— Зарина живет в айле. Анаркүл мектепке кетти.— Анаркуль пошла в школу. Июлда күн ысык болот.— В июле погода будет жаркая. Жайда жамгыр көп жаады.— Летом было много дождей.

г) чакчылдар аткарат | г) деепричастиями

Мисалы: Зарыл теңтушуна жылмая карады.— Зарыл смотрела на подругу с улыбкой. Шакир болгон окуянын баарын төкпөй-чачпай айтып берди.— Шакир рассказал в точности всё, что происходило. Козу булакка суу ичкени келди.— Ягненок пришел к речке напиться. Сен келмейинче күтөм.— Я буду ждать тебя, пока ты не придешь.

185. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Самолёт... учту. 2. Жаркынай немисче... сүйлөдү. 3. Эмил ... шаарга келди. 4. Асел китепти... окуду. 5. Мен... телевизор көрөмүн. 6. Биз мугалимдин сөзүн... тыңшадык. 7. Бермет... айылда дем алды. 8. ... тоо, өзөндөр, жыгачтар көрүнөт. 9. ... күн жылуу, ... суук болот. 10. Биз ... окуйбуз.

Пайдалануучу сөздөр: *жакшы, кышта, жазда, алыстан, быйыл, жакшылап, кечинде, катуу, айылдан, таза, жогору.*

186. Текстти окугула. Мазмунун айтып бергиле.

ЖАНБОЛОТ

Кечинде Бекташ келди да, Жанболотту комбайнга жардамчы кылып алайын деп алып кетти. Эки күндөн кийин ичим түтпөй, баламды көрөйүн деп бардым.

Жанболот комбайнда саман тартып жүргөн экен, мени көрө коюп: «Эне, эне!» — деп мактанып кыйкырды. Талдын көлөкөсүндө отуруп, кечке чейин карап отурдум. «Жатып кет бүгүн биздикине» — деп, Бекташ үйгө кетирбей койду. Ошол түнү асманды карап, саманчынын жолун тиктеп жатып уктап кеттим.

Ч. Айтматов

- **ичим түтпөй** — не выдержав
- саман тартып жүргөн экен** — перевозил солому
- саманчынын жолу** — Млечный путь

187. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула. Бышыктоочторду баяндоочтору менен бирге көчүрүп жазгыла.

ГЕРОЙ ГЕНЕРАЛ

Фашисты захватили в плен советского генерала Карбышева. Он наотрез отказался стать изменником, гордо заявив, что советские люди не предадут Родину. Фашисты жестоко пытали старого генерала. Карбышев держался с достоинством. Он был уверен в нашей победе. Фашисты решили заживо заморозить героя. Они раздели его и облили водой на морозе. Генерал погиб, но враги ничего не добились.

- **наотрез отказаться** — кескин баш тартуу
- изменник** — чыккынчы
- гордо заявить** — сыймыктануу
- не предать** — чыккынчылык кылбоо
- жестоко пытать** — абдан кыйноо
- держаться с достоинством** — абийирин сакай алуу
- решили заживо заморозить** — тирүүлөй суукка тондурууну
- чечишти**

188. Суроолорго жооп бергиле.

1. Фашисттер кимди колго түшүрүштү? 2. Генерал советтик адамдардын сатылбастыгын кантип түшүндүрдү? 3. Карбышевге кандай мыкаачылык көрсөтүштү? 4. Аны кантип өлтүрүштү?

Кыргыз тилинде бышык-тоочтун милдетин тутумунда жандоочтор болгон сөз айкалыштары да аткарат. | Обстоятельство в кыргызском языке выражается также словосочетаниями с послелогоми.

Мисалы: Мекениме жан-дилим менен кызмат кыламын. — Буду служить Родине со всей душой. Биз капчыгай менен өткөнбүз. — Мы проехали через ущелье. Алар Ташкент аркылуу келишти. — Они приехали через Ташкент.

Окуучулар сабактан кийин мектептин айланасына бак тигишти.— Школьники после уроков посадили деревья вокруг школы. Мен күн сайын физзарядка жасаймын.— Я каждый день делаю физзарядку. Саша окуудагы ийгилиги үчүн грамота алды.— Саша получил грамоту за успехи в учебе. Поезд чыгыштан батышка карай жөнөдү.— Поезд отправился с востока на запад. Кемел Зинаны мектепке чейин узатып келди.— Кемел провожал Зину до школы. Эгин бышканга дейре мен жайлоодо болдум.— До созревания хлебов я был на джайлоо. Эки-үч күндөн кийин экзамен башталат.— Через два-три дня начнутся экзамены.

189. Көп чекиттин ордуна тиешелүү жандоочторду коюп, сүйлөмдөрдү көчүргүлө.

1. Сабактан ... мектепте жыйналыш болот. 2. Биз саат үчкө ... үйгө келебиз. 3. Жыйналышта директор окуу, тартип ... сүйлөдү. 4. Окуучулар китепканага ... кетишти. 5. Үйгө келген ... атама жардамдашам. 6. Бизде күн ... беш сабак болот.

Пайдалануучу сөздөр: *сайын, соң, карай, туу-ралуу, чейин, кийин.*

190. Кыргыз тилине которгула. Бышыктоочторду тапкыла.

ПОДВИГ ЛЮДМИЛЫ ПОЛЕЖАЕВОЙ

В июне Люда закончила Бишкекское железнодорожное училище и стала работать на станции в степи. Днем и ночью через станцию проходили эшелоны. Однажды в июльский полдень загорелись цистерны с нефтью. Рядом стоял тепловоз, но машинист ушел обедать. Огромное пламя поднялось высоко над станцией. Через минуту мог произойти страшный взрыв. Людмила поступила самоотверженно. Она пулей влетела в будку тепловоза и тронула рычаг. Горящий эшелон, набирая скорость, выехал за пределы станции. Станция и сотни людей были спасены.

● проходили — өтүп жатты	страшный	взрыв — коркунучтуу
загорелись — күйүп кетти	жарылуу	
огромное пламя — чоң жалын	самоотверженно — өз жанын аябай	

191. Сурослорго жооп бергиле.

1. Сен эртең менен эрте турган соң эмне кыласың? 2. Сен жуунгандан кийин эмне кыласың? 3. Мектепте эмне кыласың? 4. Сабакка качан даярданасың? 5. Үйгө келгенде эмне кыласың? 6. Саат канчада жатууга камынасың?

192. Макалдарды жаттагыла. Алардын мазмунун орус жана кыргыз тилдеринде айтып бергиле.

1. Жигитке жетимиш түрдүү өнөр аздык кылат.— Молодцу и семидесяти ремесел маловато. 2. Жакшы кеңеш — жарым ырыс.— Хороший совет — половина счастья. 3. Өзүңдү өзүң мактаба, өзгө мактасын.— Сам себя не хвали, пусть другие тебя похвалят. 4. Жалкоого күндүн баары — жекшемби.— Лодырю каждый день — воскресенье. 5. Жакшы менен жаакташпа, жаман менен жакындашпа.— С хорошим человеком не спорь, к плохому не подходи.

193. Ырды жаттагыла.

МЕКТЕБИМ

Тартуу эткен Мекеним,	Билим нуру сепкеңиң.
Татынакай мектебим.	Билем алтын Мекеним.
Тарбияңды үйрөнүп,	Ата-энеден калышпайт,
Таалай гүлү эккеним.	Айткан акыл кептериң.

Колдо болуп дептерим,
Ачып китеп беттерин.
Жакын болгон ушунча
Жан досумдай мектебим.

И. Исаков

- | | |
|------------------------------|-------------------------------|
| ● тартуу эткен — дарующая | калышпайт — не уступают |
| татынакай — милая | айткан акыл кептериң — мудрые |
| таалай гүлү эккеним — здесь: | слова твои |
| сажать цветок счастья | жан дос — задушевный друг |
| билим нуру сепкеңиң — даришь | |
| луч знаний | |

194. «Мен сүйгөн кинофильмдер» деген темада чакан сочинение жазгыла.

Болжолдуу план

1. Кино өнөрү жөнүндө менин түшүнүгүм.
2. Мен жакшы көргөн бир кинофильмдин кыскача мазмуну.
3. «Кыргызфильм» студиясы тарткан мыкты кинотасмалар.
4. Сүйүктүү киноактерлорум жөнүндө.

§ 35. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү.— Однородные члены предложения

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү сүйлөмдө бирдей милдет аткарышат жана бирдей суроолорго жооп беришет.

Однородные члены предложения выполняют одинаковые функции в предложении и отвечают на одинаковые вопросы.

Бир өңчөй ээ (однородные подлежащие). Сергей (ким?), Наташа (ким?), Жылдыз (ким?), Руслан (ким?) жетинчи класста окушат.— Сергей (кто?), Наташа (кто?), Жылдыз (кто?), Руслан (кто?) учатся в седьмом классе. Карагай (эмне?), арча (эмне?), четин (эмне?) тоодо өсөт.— Ель (что?), арча (что?), рябина (что?) растут в горах.

Бир өңчөй баяндооч (однородные сказуемые): Комбайн эгинди орот (эмне кылат?), жыйнайт (эмне кылат?), басат (эмне кылат?).— Комбайн косит (что делает?), убирает (что делает?), молотит (что делает?) хлеба. Балдар жайында Ысык-Көлдө сууга түшүшөт (эмне кылышат?), күнгө күйүшөт (эмне кылышат?), эс алышат (эмне кылышат?).— Дети летом на Иссык-Куле купаются (что делают?), загорают (что делают?), отдыхают (что делают?).

196. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Бир өңчөй ээлердин алдын сызып, суроо бергиле.

1. Бишкекте жумушчулар, окумуштуулар, кызматчылар, студенттер көп. 2. Ошто заводдор, фабрикалар, мектептер бар. 3. Кеңеш, Асан жана Айна келишти. 4. Дүкөндө китеп, карандаш, сызгыч, дептер сатылат. 5. Жазында талааларда эгин, кызылча, жашылчалар айдалып, себиле баштайт. 6. Базарда пальто да, костюм да, көйнөк да, баш кийим да сатылып турат. 7. Силер да, мен да, бүт элибиз — баарыбыз Мекенибизди сүйөбүз.

196. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Бир өңчөй баяндоочтордун алдын сызгыла. Алардын милдетин кайсы сөз түркүмү аткаргандыгын аныктагыла.

1. Жакып көзүн ачты, кайта жумду. 2. Самат окуду, жазды. 3. Эшик бир ачылды, бир жабылды. 4. Асандын ден соолугу жакшы, көңүлү ачык, өзү шайыр. 5. Ажар элең-селең этип, арт жагын карайт, жүгүрөт, шашат. 6. Булар — Чаргын, Маруся, Акиялар. 7. Биздин чарбанын кишилери кайраттуу, жооптуу. 8. Бизге жолдош — «5» менен «4».

197. Текстти окуп, орус тилине которгула. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Аларга суроолорду койгула.

АЛА-ТООДОН АЛТОО

Асман таң эртеден ала бүркөк. Ой да, тоо да — бардыгы сурданып турат. Алтоо бирдей чарчоону сезбеди. Сапарчылардын милдети булар — комсомолдордун күчүн сынап көрүү, борбордук уюмга отчет берүү. Команданын составында булар бар: Рашид, Саша, Алексей, Айдиш, Эшен жана Николай. Команданын командири — Саша.

Спорттук-техникалык клубдардын жана автомектептердин 36 курама командасы үч күн бою өздөрүнүн чеберчиликтерин көрсөтүштү. Баарынан мурда, бул мелдеште биздин жердештерибиз өздөрүн көрсөтө алышты. 15 медалдын ичинен 1 медалды кыргызстандыктар жеңип келишти.

МАЙ АЙЫ

Жарашып түрү килемдей, Адыры, тоосу, жылгасы,
Жамалы, гүлү сирендей. Ажайып сырын карачы.
Жер бетин каптап сулуулук, Алдындан тосуп тургансыйт,
Жолунан тосот жибербей. Айдарым таза абасы.

Жоогазын гүлдүн аяры,
Жолундан тосуп даяры.
Жан-жаныбар бүт баары,
Жактырган айы — май айы!

А. Смайылов

- жарашып түрү — приятный орнамент
- ажайып — удивительный
- айдарым — легкий ветерок
- гүлдүн аяры — чародей, кудесник цветов

7-МАЙ

1895-жылы 7-майда Петербургдагы орус физика-химия коомунун чогулушунда А. С. Попов өзүнүн приборунун иштешин демонстрациялап көрсөттү. Бул иш жүзүндө дүйнөдөгү биринчи радиоприемник эле. 7-Май радионун туулган күнү болуп калды.

А. С. Попов кабыл алгыч жана бергич аппараттарын өркүндөтүүнү туруктуулук менен уланткан. Ал өзүнүн алдына сигналдарды алыскы аралыктарга бере ала турган приборду түзүүнү милдет кылып койгон. Окумуштуу 1897-жылы декабрда орус физика-химия коомунун чогулушунда дүйнөдө биринчи радиопрограмманы берүүнү жана кабыл алууну демонстрациялаган.

Адегенде радио байланыш 250 метр аралыктан түзүлгөн болучу. Андан кийин Попов тез байланышуунун алыстыгын 600 метрден ашырууга жетишкен. Кийин Кара деңиз флотунун маневрларында окумуштуу радио байланышты 20 километр, ал эми радио байланыштын алыстыгын 150 километр аралыктан жүргүзгөн.

Конгуроого параллель кылып, телеграф аппараты бириктирилип, ал кабарларды автоматтык түрдө жаза алган. 1900-жылдын башында радио байланышы Финн булуңунда

чөгүүдөн сактоо иштеринде ийгиликтүү пайдаланылган. Чет өлкөлөрдө приборлорду өркүндөтүүнү италиялык инженер Г. Марконинин фирмасы жүргүзгөн

- кабыл алгыч — приемник
бергич — передатчик
радио байланыш — радиосвязь
- чөгүүдөн сактоо иштеринде — при
работах по спасению на водах

ӨМҮРДҮН ҮЧ ИРМЕМИ

Себүү марттын жыйырмасында башталган. Андан бери бир жума өттү Күн жаркырап тийип, жумуш арбыганына Гүлсайра аябай сүйүндү. Азыр да сепкичке отуруп, борпон боз жамынып суналып жаткан талаанын бирде тигил учуна, бирде бул учуна чыгып, үрөндү өзү сээп жүрдү. Ошол маалда өзүн көздөй жүгүрүп келаткан келинде рди, алардын эң алдында чымын-куюн болуп чуркаган айылдык кыз Бүкөндү көрө койду.

— Эже, баатыр болупсуз. — деди эки бети албырып, көзү жалжылдаган Бүкөн

— Эмне дейсиң, кызым? Кандай баатыр?

— Ооба, эже. Эмгек Баатыры болупсуң.

— Ким айтты, аны сага?

— Радиодон уктук, эже. Азыр эле уктук. Андан угуп эле сизге жүгүрдүм.

— Оозуңа май, кызым! Оозуңдан айланайын.

Гүлсайра башка эмне дээрин билбей, жүзүнөн нур жаап турган ушул ак саргыл кызга мээрими төгүлө жадырай карап, дал болуп туруп калды. Жүрөгү дүк-дүк уруп, көөдөнүнөн чыга каччудай туйлап, тула боюн заматта тер басып кетти.

- ирмем — мгновение
борпон боз топурак — рыхлая
пыльная земля
жамынып суналып жаткан — ле-
жал, накрывшись
бети албырып — румяное лицо
чымын-куюн болуп — как вихрь
көзү жалжылдаган — с сияющи-
ми глазами
оозуңа май — в уста твои масла
оозуңдан айланайын — благо-
словенны уста твои
эмне дээрин билбей — не зная,
что сказать
- жүзүнөн нур жаап турган —
лучезарная
ак саргыл кызга — румяной де-
вушке
мээримди төгүлө жадырай карап —
смотря с симпатией и ожи-
данием
дал бол — растеряться, опешить
жүрөгү дүк-дүк уруп — сердце
колотилось
көөдөнүнөн чыга каччудай туйлап —
словно хотело вырваться из
груди
тула бой — все тело, весь, целиком

ЭТИЯТ МАМИЛЕ ЖАСАЙЛЫ

Жаз айы. Айлана жапжашыл болуп, жаңы ачылган гүлдөрдүн жыты аңкып, теребел кооз. Ушул мемиреген жаз айында мектеп окуучулары да кызуу иштеп жаткан учуру. Алар мектеп багынын арыктарын чаап, жаш көчөттөрдү отургузуп бүтүштү. Аңгыча кимдир бирөөнүн кубанычтуу үнү чыкты:

— Балдар, ушул жөөк менен бүтөт экенбиз. Эми булар жакында бүчүр байлап, жакшынакай болуп көгөрүп чыга келишет, айлыбыз көркө бөлөнүп турса кандай жакшы, — деди ал.

Бул баланын айтканынан улам бардык эле окуучулардын тилеги ушундай экенин байкоого болот. Иш да аяктап, баары кубанычтуу түрдө үйлөрүнө кайтып бара жатышты.

- теребел — окрестность
арыктарын чап. — вычистить арыки
- жаш көчөттөр — молодые саженцы
бүчүр байла. — распусть почки

БАГЫТ АЛУУ

Мен кичине кезимде эле кыргыз тили жана адабияты мугалими болууну каалап жүрчүмүн. Максатың ишке ашыш үчүн, умтулуп, аракеттенишиң керек. Менин бул кесипти тандаганыма белгилүү жазуучу, академик Чыңгыз Айтматовдун адабий дүйнөсү түрткү берген. Анын «Атадан калган туяк», андан кийин көлөмдүү «Гүлсарат» аттуу чыгармалар жыйнагын окуп чыккам.

Айрыкча, аталган китебинде балдар үчүн жазылган «Ак кеме», «Эрте келген турналар» повесттери мен үчүн чоң таасир берген. Бул чыгармаларды окуп жаткан учурду ойлоп келип, жан дүйнөмө адабият таасирин калтырып, кызыгуу туудуруп, ал жаңылыктарды, түшүнүктөрдү башкаларга да жеткирүүгө умтулганым толук элестете аламын.

- түрткү бер. — дать толчок
«Атадан калган туяк» — «Сол-датенок»
«Гүлсарат» — «Прощай, Гюльсары!»
- чыгармалар жыйнагы — собрание сочинений
«Ак кеме» — «Белый пароход»
«Эрте келген турналар» — «Ранние журавли»
жан дүйнө — мир души

БАҚ ТИГҮҮ

Үчүнчү, төртүнчү топту Сабыр өзү жана Ташбай аке баштаган. Алар тигил эки топтун казган чуңкурларын кеңитип, тереңдетип, ага көчөттү отургузушат.

Мугалим балдарга көчөттү кандай олтургузуп, кандайча сугаруу эрежесин сүйлөп:

— Балдар, байкап тургула! Ташбай аке топуракты кандай салар экен, — дейт.

Ташбай колундагы үч жылдык көчөттү тигип, жаңы казылган чөнөккө өлчөдү.

Тагын бир аз кеңейсин. Эгер туура олтургузулса, тез гана тарап кетеди. Ташбай көчөттүн бутактарын имере карады:

— «Алматинка». Жаздык сорту болсо керек.

Баятан араң турган Динар:

— Ташбай ата, алмасы качан болот? — деди.

— Шашпа, Динаржан, — деди Сабыр.

— Аманчылык болсо, үчүнчү күздө өзүң келип, чыныдай кызыл алманы үзүп турасың!

— А үчүнчү күзгө канча бар?

— Күз өтөт, кыш өтөт, дагы бир күз өтөт. Андан кийин.

— Ай-ий, ага чейин мен карып каламын да.

Динардын кебине тургандар дуу күлүштү.

Сабыр бажырайып күлө карап, тентек кызды эркелетти:

— Эгер жакшы окусаң, Динаржан, сен ал күздө бешинчи класска гана көчөсүң!

— Э кызым, — деди Ташбай Динарга. — Силер карыбайсыңар, мына биз карыйбыз. А турмуш барган сайын жакшыра берет.

Т. Сыдыкбеков

чуңкур — яма

чөнөк — лунки

көчөттүн бутактары — отростки

саженцев

чыныдай — величиной с пналу

карып каламын — состарюсь

бажырайып күл — весело улыбаясь

дуу күлүү — хором засмеялись

ӨЗ АЛДЫНЧА КТОРУУ ҮЧҮН ТЕКСТТЕР.— ТЕКСТЫ ДЛЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ПЕРЕВОДА

СЕКРЕТЫ РОСТА

Жил на Украине, в городе Бердичеве, мальчик, который увлекался спортом. И не просто увлекался, а мечтал стать лучшим из лучших прыгунов в высоту. Но как известно, не только лучшим из лучших, но даже просто хорошим «высотником» невозможно стать, если у тебя маленький рост.

А с ростом мальчику, как назло, не повезло. Его отец и мать были ниже среднего роста, да и среди родственников, что ближних, что дальних, высокорослых не встречалось. Но это бы еще полбеды. Хуже было то, что, когда ему исполнилось 14 лет, он вообще перестал расти и за следующие два года не прибавил к своему росту — 164 сантиметра — ни одного сантиметра. Значит, несмотря на упорные тренировки в секции легкой атлетики, у него приостановился и рост результатов. Мальчик был в отчаянии. Но его тренер, замечательный педагог, воспитавший многих выдающихся прыгунов в высоту, выслушав своего воспитанника, сказал, что можно подрасти, если очень захотеть и регулярно выполнять специальные упражнения для увеличения роста.

● увлекаться — кызыгуу

высокорослый — узун бойлуу

ПОДВИГ

Александр Матросов... Имя его неразрывно связано с историей Великой Отечественной войны. Этот человек незримо идет с нами рядом всю жизнь, как старший товарищ, как верный испытанный друг.

Давно стали седыми его сверстники, участники боев с фашистами в годы Великой Отечественной войны. Но Матросов в представлении потомков навечно остался девятнадцатилетним юношей, который, совершив свой ратный подвиг 23 февраля 1943 года у деревни Чернушки, шагнул в бессмертие. Его образ для многих наших поколений — олицетворение мужества и воинской доблести.

В самый напряженный момент боя за деревню Чернушки, когда плотный огонь вражеского пулемета прижал роту советских солдат к земле, Александр Матросов, исчерпав другие возможности подавить огневую точку врага, грудью закрыл амбразуру фашистского дзота. Этим он обеспечил успех наступающему подразделению автоматчиков.

Весть о подвиге Матросова молнией облетела наши войска. У юного героя нашлись последователи. Более двухсот воинов повторили подвиг Матросова на полях сражений Великой Отечественной войны.

А. Царев

● испытанный друг — ишенген досу

подавить — басуу

ратный подвиг — согуштук эрдик

последователи — улантуучулары

РЕЧКА КАРКЫРА

(Кыргызская народная сказка)

Кыргызы в один из набегов захватили на этой речке двух молодых девушек, дочерей Зайсана. Аил их только что снялся на кочевку, а девушки остались на месте, чтобы заняться туалетом и явиться на кош — сборное место — в нарядном и праздничном виде. На головах у них были перышки, султаны. Кыргызы назвали эти перья каркыра. Вот и начало названия Каркыры и легенда о том.

ВОДА

(Кыргызская народная сказка)

Нет ничего священнее воды! Испокон веков кыргызы считали, что она создана для счастья людей и всего живого на земле.

И не только на земле. Поговаривали, что и после смерти человек испытывает святую воду рая и воду ада. В громадных бассейнах рая наслаждаются праведники, в то время как грешники варятся в адском кипятке.

● **набег** — мында: чабуул
кочевка — көчүү
испокон веков — илгертеден
испытывать — сезүү
святая вода — касиеттүү суу

рай — бейиш
ад — тозок
наслаждаться — ыракаттануу
праведники — такымбалар, сопулар
грешники — күнөөкөрлөр

Табышмактардын жандырмактары

11, 12-б. Жел, балык, булбул.

34-б. Радио.

93-б. Кант, сыя, кагаз, калем, жаңы төрөлгөн бала.

Кыскартылган сөздөр

А. О. — А. Осмонов

Ж. Т. — Ж. Турусбеков

К. Ж. — К. Жантөшев

мак. — макалдар

Ч. А. — Ч. Айтматов

Ш. Б. — Ш. Бейшеналиев

КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮК КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ

А

агуу — течение
агыз — сплавлять; уносить
агып өт — протекать
адилеттик — справедливость
адис — специалист
ажайып — удивительный, изумительный
ажайыпкана — музей
азоо — необъезженный
ай балта — бердыш
айдарым — легкий ветерок
айтылуу — известный
акактап — как самоцветы
акиташ — известь
акмак — глупец
ак саргыл — румяный
акта — белить
ала бүркөк — пасмурный
алачык — лачуга, шалаш
алгачкы жолу — первый раз
алдын ала — заранее
алек-чалек бол — метаться
алкымдан ал — вцепиться в горло
алынча — не так уж
амал менен — хитростью
анар — гранат
анда-санда — иногда,
изредка
анчалык — сколько, на-
сколько
аңгычакты — вдруг
аралык — промежуток, рас-
стояние
араң — еле-еле, едва-едва
аргендей — приятный, кра-
сивый
ардак — почет, уважение
«Ардак белгиси» ордени —
орден «Знак Почета»
ардакталган — уважаемый,
почетный
арзырлык — достойный
ар кайсы — некоторые

аркар — архар, горный баран
арс чычкан — горностап
арттыруу — умножать,
усиливать
арткычылык — превосход-
ство, преимущество
аска таш — вздымающаяся
скала
асман тиреген — возвы-
шающиеся к небу
асыл — благородный
асын — повесить на себя
атак алып келген — принес-
ло славу, прославило
аткар — исполнять, выпол-
нять
атынып алуу — застре-
литься
ачарчылык — голод
ачуулуу түрдө — сердито
ачык-айкын — ясно
ачылыш — открытие
ашкереле — выявлять; об-
личать
ашык — торопиться, спе-
шить
аяр — чародей, кудесник

Б

баалуу — ценный
баам — понимание
баамчыл — догадливый
багын — подчиняться, сда-
ваться
бадам — миндаль
байгелүү орун — призовое
место
байкаба — не замечать
байкоо жүргүз- — наблю-
дать
байкоосуздан — неожиданно
байла — ставить на откорм;
перекрыть (реку)
бакан — шест
бака-шака түшүп — в сума-
тохе, второпях

бактысын ач — осчастливить, дать счастье
бакча — бахча
бакыр — громко кричать
балаа кыл — наклика́ть беду
балбан жүрөк — богатырское сердце
балбылда — сверкать, пламенеть
балы кармоочу чарбалар — рыболовецкие хозяйства
баркын бил — понять ценность
Басма күнү — День печати
баш кесер — головорез
башынан кечирген — переживший, испытанный
баянда — рассказывать, поведствовать
беде — клевет; люцерна
бел — поясница; талия
беленде — готовить
бел чечпей — *здесь*: не раздеваясь
бергич — передатчик
бети албыруу — раскрасневшееся лицо
бешмант — верхняя одежда на подкладке
бийкеч — девушка, девица
билеги жоон — *здесь*: сильные руки
бир жагынан — с одной стороны
бир топ — изрядно, довольно много
бойлой бастыруу — ехать вдоль
болочок — будущий
болуптур — ну ладно
бороз сал — вспахивать борозду
бороон күчөгүндүктөн — из-за сильного бурана
борпоң — рыхлый
бөгөл — быть перекрытым
бокчөңдө — горбиться
бөлүм — отдел; часть
бөрү карагат — барбарис
бурал — виться, извиваться
бүлбүлдөгөн — мерцающий

бүтүндөй — целиком, полностью
бүтүр — кончать, заканчивать
бүчүр байла — распустить почки

Г

граждандык согуш — гражданская война
гүлдүн ширеси — нектар

Д

дал бол — растеряться, опешить
даңкта — прославлять
дароо — быстро
демилге — старание, усилие
демилгелүүлүк — инициативность
деңгээл — уровень
деңиз — море
долано — боярышник
доңуз — дикая свинья, кабан
доо — тяжба; претензия
дөбө — холм
дөөлөт — богатство, достоинство
дуу күл — хором засмеяться
дээрлик — почти

Ж

жаанын огу — стрела
жак — нравиться
жадыра — доставлять удовольствие
жай — положение
жайдары жүз — приветливый; веселый
жайкалган эгин — густая пшеница
жайна — во множестве рассыпаться
жайнаган — многочисленный
жайыл — распространиться
жактыр — одобрять; понаравиться

жакшынакай — хорошень-
кий, милостивый
жакырлык — бедность, ни-
щета
жал — грива
жалбырттаган — вспыхнувший
жалжылдаган — сияющий
жал куйругу төгүлгөн —
длиннохвостый и длинно-
гривый
жалчы — батрак, наемник
жалын — пламя
жамал — красота
жамы журт — весь народ
жамын — укрываться; по-
крываться
жамынган — покрытый
жан аяган — жалеющий
свою жизнь
жандай сүйкүм — любимая
жан дос — задушевный друг
жан дүйнө — мир души
жан талаш — приложить все
усилия
жаңгактуу — орехоплодный
жаңгактын кабыгы — скор-
лупа ореха
жаңылуу — ошибаться
жаңыр- — обновиться
жар — обрыв, крутой берег
жарат- — создать
жарашкан — красивый
жарк-журк эт- — сверкать
жарыша сүйлө- — переби-
вать друг друга
жарышуу — соревнование
жасалгала- — украшать, об-
ставлять
жашыл деңиз ташбакасы —
морская черепаха
жел — ветерок
жел кайык — парусная лодка
желмогуз — баба-яга;
чудовище
жел сыйпайт — ласкает ве-
терок
жем бол- — стать жертвой
жеме — упрек, попрек
жем-чөп — корм
жеңилбес күч — непобеди-
мая сила

жер айда- — пахать землю
жер иштетүү — обработка
земли
жер кыртышы — почва
жетекчилиги астында —
под руководством
жон — спинной хребет
жоо бетинде — перед лицом
врага
жөлөк — опора
жөнөкөйлүк — скромность;
простота
жугушат — передается
жулккула — дергать
жулуп ташта- — вырывать,
выдернуть
жумшарт- — смягчать, де-
лать мягким
жуушап жаткандай — слов-
но отдыхают
жүгүн арт- — навьючить груз
жүзүнөн нур жаап турган —
лучезарная, лучистая
жүрүш — поход
жыбылжып аккан — мед-
ленно текущий
жык- — свалить, побороть
жылба- — не двигаться
жылга — ложе ручья; длин-
ная впадина
жылгын — юлгун, бисерник
жылкычы чымчык — трясо-
гузка
жылмайган калыбында —
улыбаясь
жыпар жыттуу — благоуха-
ющий
жырга- — наслаждаться
жыргал күү — мелодия бла-
гополучия

3

запкысын тарт- — терпеть
унижение
заркыра- — мчаться
зоо — скала
зордук менен — насильно
зуулаган — стремительный
зуулда- — мчаться
зээндүү — понятливый

И

ий- — гнуть, сгибать
ийил- — гнуться, сгибаться
ийри-буйру — извилистая
илеп — дуновение
илин- — зацепиться
ирмем — мгновение
ит мурун — шиповник
ичи — внутренняя часть
ичим түтпөй — не выдержав
ишенич — доверие

К

каардан- — сердиться,
гневаться
каарына ал- — свирепство-
вать
кабар — весть, известие
кабыл алгыч — приемник
кадыр — уважение; досто-
инство
кадырына жетпеген — не
отдавший дань
кайгы-капа — печаль, тоска
кайран кыш — трескучая
зима
кайраты өткүр — решитель-
ный, храбрый
кайрыл — вернуться,
возвратиться
как жарып өтүү — пере-
секать
калкан көпөлөк — крупная
бабочка; мотылек
калыңдык — плотность
калышпа- — не уступать
камак — арест
камчы — нагайка, плётка
канат бүтүр- — окрылять
кандай болсо да — как бы
то ни было
кан көксө- — жаждать крови
каңылда- — визжать,
кричать протяжно
капчыгайлуу — имеющий
ущелье
кара тору — смуглый
кармалуучу балыктар —
промысловые рыбы

карт — старец
кары- — стареть
каснет — хорошее свойство
катаал — суровый
каттаган сайын — в каждом
приезде
качыра- — скрипеть, трещать
кекилик — каменная
куропатка
келген кезинде — здесь,
когда ему исполнилось
кемчил — нехватка,
недостаток
кепил бол- — ставший сви-
детелем
кесип өт- — переправиться,
перейти брод
кескелдирик — ящерица
кескин түрдө — решитель-
но, категорически
кийиз чоккой — валенки
кокту, коктуча — горная
ложбина
кожогат — земляника
кон- — садиться (о птице)
коогалаңдуу — беспокойный
кооздук — красота
коргон — забор
кочкул — темно-красный
кош — плуг
кошо — вместе
кош чокулуу — двухвер-
шинный
көбүк бүрк- — пениться
көгөр- — зеленеть; процве-
тать
көз ачып-жумганча — мгно-
венно
көзгө кадал- — вперить взор
көздөрүн алайтуу — выта-
ращить глаза
көз жеткис — необозримый
көз караш — взгляд
көзүн жашыр- — скрывать
көзүн жогот- — убрать с
глаз долой
көйкөл- — спокойно
дремлет; переливаться
көк жон — гребень горы
көкөлөтө карма- — нести
высоко

көктүн бети — небосвод
көкүрөк — грудь
көлгө куюучу — впадающие
в озеро
көл-шал түш- — обливаться
потом
көңүл — чувство
көңүлгө тол- — понравиться
көңүл эргит- — радостно
биться
көөдөн — грудь
көөнөрбөс — забываемый
көп кырдуу — многогран-
ный
көп улуттуу — многонацио-
нальный
көрксүз — некрасивый
көрпө тебетей — шапка из
мерлушки
кубат — сила, мощь; энергия
кубаттуу — сильный,
мощный; энергичный
кубаттуулук — мощь,
мощность
куду — точно-в-точно
кудук — колодец
кулак — разветвление арыка
кулак угул, көз көрбөгөн —
неслыханное и невиданное
кулаткан — опрокинувший
куру — пустой
куру эмес — не обделена, не
лишена
курч абал — напряженная
обстановка
куттуу — счастливый; бла-
годатный
куугунтук — гонение, травля
кучагында — в объятиях
кулазык — хлеб, провизия
күлгүндөй — яркий,
красочный
күн сайын — ежедневно
күнү бүгүн — как сегодня
күңгөй — сторона,
обращенная к солнцу
күрөң ат — бурый конь
күрүдө — бушевать, ре-
веть
кыбыраган жан-жаныбар-
лар — все живые существа

кыжыры кайна- — обо-
злиться
кызыктар дүйнөсүндө — в
мире интересного
кыйла — значительно
кык — навоз
кылдат — мастерски
кымкап — парча
кыңыр иш — дурное дело
кыстар- — всунуть, втис-
нуть
кыялдан бүткөндөй — как
возникшая мечта

М

маанай — настроение
мадыра- — млеть,
наслаждаться
маданий — культурный
майтар- — сбить спесь; сло-
мить
майышпаган — несгибае-
мый
мала тарт- — бороновать
малга-жанга жайлуу —
удобный для всех
машакат — трудность,
затруднение
машык- — упражняться,
тренироваться
машыккан — тренирован-
ный
мезгилдин талабына жара-
ша — по духу времени
мейрман, мээрман — ми-
лостивый
мелтиреген талаа — ровное,
как долина, поле
мемиреген — тихий, спо-
койный
мостой- — дуться
мотурайган — милостивый
мөгдөп келген — многостра-
дальный
мөлтүрө — быть прозрач-
ным, чистым
мөмө — фрукты, плоды
мөңгү — горный ледник
муз капта- — оледенеть, по-
крыться льдом

мунарык тарткан — мглиц-
тый
мээнет — труд
мээрим төк — проявить
большое радушие

Н

наам — звание
назар сал — обратить вни-
мание
наристе курак — детский
возраст
натыйжа — результат
негиздөөчү — основатель
никелешүү — вступать в
брак
нук — русло
нур — луч
нуска — экземпляр

О

обдул — подаваться корпу-
сом вперед
обончу — мелодист
ой 1. мысль; 2. низина, кот-
ловина
окко уч — его сразила пуля
омкор — вывернуть
оңдо — исправлять, отре-
монтировать
оозуңа май — в уста твои
масла
оозуңдан айланайын — бла-
гословенны уста твои
оошуу — переходит
оро — завернуть, обернуть
оттуу — горящий

Ө

өбөлгө — предпосылка
өздүк — личный
өзү кырдуу — ровесник
өз ыктыяры менен — доб-
ровольно
өмүр берген — дающий жизнь
өмүрлүү болушсун — пусть
живут долго
өмүр сүр — существовать,
жить

өрдөп кеткен — идущий
вверх
өнөр — ремесло
өнөрчүлүк — ремесло
өркүндөтүү — усовершен-
ствование
өрөөн — долина
өткөр — проводить

П

перзент — дитя, ребенок

Р

радиобайланыш — радио-
связь

С

сагын — тосковать, соску-
читься
сайра — петь (о птицах)
сакалы куудай — седобо-
родый
салмактуу — серьезный
салтка айланып калган —
стало традицией
саманчынын жолу — Млеч-
ный путь
санат-насыят ырлар — на-
зидательные песни
сап — рукоятка
сапар — путешествие; даль-
ний путь
сапарчылар — путешест-
венники
саратан — майский жук
сезимталдык — чувстви-
тельность
сейил — прогулка, гуляние
селки — девушка
сергит — освежить
сермеген — взмахивающий
согул тур — дуть (о ветре)
соконун туткасы — ручка
плуга
сөйкө — серьги
сугарылган — орошаемый,
поливной
суналып жатуу — лежал,
растянувшись

сунуш — предложение
сурдан- — бледнеть
сурмалуу көз — здесь: красивые глаза
суу башында — у истока воды
суук кабар — плохое сообщение
суу сактагыч — водохранилище
суусар — куница
суусу көп — полноводный
суусун кандыруу — утолять жажду
суу ташкыны — наводнение
сүйлө- — произнести речь
сүргүн — ссылка
сүрөттө- — описывать
сызыл- — струиться
сыйла- — уважать
сыйлан- — награждать
сыла- — погладить
сырда- — красить, окрашивать
сыяктуу — подобный

Т

таасир — впечатление
табигый — естественный, природный
табылгы — таволга, спирея
тай — жеребёнок
тайбай келүү — не меркнуть
тайыз — мелкий (неглубокий)
такшал- — получить навык
талам — интерес
талыкпа- — не уставать
талыкпас — неутомимый
тамак-аш өнөр жайы — пищевая промышленность
таң аткыча — до рассвета
таң кылая баштады — начало светать
таппай калчудай — как будто не найдет
тарап — сторона, направление
тартуу эт- — дарить
тартып кал- — дернуть

таш — камень
таштак жер — каменистое место
ташкындап агуу — течь, переливаясь через край
таяке — дядя (по материнской линии)
теңдешсиз — несравнимый
тепши сымал — корытообразный
тер агыз- — проливать пот
терде- — вспотеть
терebel — окрестность; вокруг
терең — глубокий
тереңде — углубиться
тизген — нанизанный
тилектештик — солидарность
тиричилик — существование
толкуган — всколыхнувший
томсор- — мрачно смотреть
томсоруп туруучу — хмурый, печальный
тоң- — замерзать, мерзнуть
тоо-кен институту — горный институт
тоо-геологиясы — горно-геологический
тоонун боору — склон горы
тоонун этеги — подножье горы
тоотпо- — не признавать
тоо эчки — горная коза
топурак — земля, почва
тордомо — сорт дыни
төгөрөктүн төрт бурчу — весь мир
төгүл- — рассыпаться
төгүп жибер- — литься
төр — высокогорье
төрт аттуу — четырехконный
туйла- — прыгать
тула бой — всё тело; весь, целиком
тунок — прозрачный, чистый
тунгуч — первенец
турмуштун айынан — из-за сложившихся обстоятельств

туруштук бер- — выдержи-
 вать
туткун — пленник, узник
туу чоку — вершина
туш-туштан — с разных
 сторон
түгөнгүс — нескончаемый,
 неиссякаемый
түйшүк — хлопоты, заботы
түк — никак; никогда;
 несколько
түнкү — ночной
түр — орнамент
түрткү бер- — дать толчок
түтүн — как отдельная семья
тыкан — аккуратный, со-
 бранный
тынчыт- — успокоить, ути-
 хомирить
тыным албастан — без пе-
 редышки
тыптыйпыл — чисто-на-
 чисто; совсем
тыш — внешняя сторона

У

убайын көр- — получить
 пользу
убараланган — утруждаю-
 щий себя
удаалаш — вслед за
узакка дейре — долго
уйкусун ач- — разогнать
 сон
укмуштар — небывалые; не-
 виданные
укук таануу — правове-
 дение
улар — улар, горная индейка
унутулгус — незабываемый
урат- — свернуть
урмат — почет, уважение
учкан куштай — как птица
учкул — крылатый
учтуу — заостренный
учуш — взлёт; полёт
учу шиш — остроконечный
уюк — рой

Ү

үмүт — надежда
үи кат- — раздаются голоса
үңүл- — внимательно смот-
 реть
үргүлө- — дремать
үркүндө — во время смяте-
 ния (1916 г.)
үрөн сеп- — сеять
үстүндө кийгени — верхняя
 одежда
үшүтүп албоо- — не дать
 замерзнуть

Ч

чаалык- — утомляться
чаалыкпас — неутомимый
чагылган — молния
чай куурай — зверобой
чайыттай ачык — совер-
 шенно чистое
чакыр- — призвать
чакырык — призыв
чамын- — мчаться
чаңка- — жаждать
чапкан бойдон — вскачь
чачып койгон — рассыпан-
 ный
чеберчилик — мастерство
чеке — лоб
чектеген — намеченный
чектегис — беспредельный
чеңгелдей — пятерня
чепкен — род верхней одежды
чет-жака — окрестность;
 окраина
чет өлкөлүк — зарубежный
чоң шашке — время перед
 полуднем
чоочун — чужой, посторон-
 ный
чөгүүдөн сактоо — спасе-
 ние утопающих
чөмүл- — купаться
чөнок — лунка; грядка
чөп-чар — сор, мусор
чубап кел- — идти гуськом
чуру-чуу — шум; суматоха
чыда- — терпеть

чыдамкайлык — терпеливость
чыйрак — крепкий, выносливый
чыйрал- — закаляться, твердеть
чыкылдаган аяз — трескучий мороз
чым — дерн
чымчыл ал- — взять щепотку
чымын-чиркейлер — гнус (мухи, комары)
чыны карагат — черная смо-родина
чырак — светильник

Ш

шак — ветвь
шаркыра- — бурлить; грохотать камнями
шаттык — радость, веселье
шатыра- — барабанить (о дожде)
шейшеп — простыня
шибер — метлица; высокая густая трава
шилби — жимолость
ширелүү — сочный
шумдук экен — удивительный
шурудай — как бусы
шыба- — мазать, штукату-рить
шылдыр аккан — журчащий
шыпылда- — быстро двигаться

Ы

ыдырат- — разъединить
ызат — почтение, уважение
ыйгарылган — был удо-стоен
ылдамдык — скорость
ынан- — поверить
ынтаа кой- — быть очень внимательным

ынтызарлык — сильное же-лание
ыңгыра- — самодовольство-ваться
ыраазычылык — удовлет-ворение
ырайымсыз — жестокий
ыргай — ирга
ыргал- — качаться, покачи-ваться
ыргып тур- — вскакивать
ырчы — певец

Э

эбегейсиз — очень, весьма, чрезмерно
эгин айда- — производить вспашку и посев
эзелтен бери — издавна, с давних пор
экинчи жагынан — с другой стороны
эки тиштүү — двухлемешный
элден мурун — прежде всего
элестөө сезими — чувство образа
элестүү — образный
эмгек сиңирген — заслу-женный
эмгек үзүрү — результат труда
эмне дээрин билбей — не зная, что сказать
эңсе- — сильно желать
эптеп — как-нибудь, кое-как
эрги — бупевать, не зная удержу
эр жигит — храбрый моло-дец
эрме чөл — пустыня; дикая степь
эрк — воля, свобода
этек-жең — полы одежды
эчаккы өткөн күндөр — давно прошедшие дни
эчен — несколько

РУССКО-КЫРГЫЗСКИЙ СЛОВАРЬ
ОРУСЧА-КЫРГЫЗЧА СӨЗДҮК

А

ад — тозок

Б

беспризорность — багуу-
суздук

В

взрыв — жарылуу

воля — эрк

выворачивать — руку —
колун толгоо

выпускать — жасап чыгаруу

вырывать — жулуп алуу

высокорослый — узун

бойлуу

вытолкнуть — түртүп

чыгаруу

выхватить — жулуп алуу

Г

гигантский — эң чоң

гордиться — сыймыктануу

гордо — сыймык менен

грандиозные дела — эң зор
иштер

грешники — күнөөлүүлөр

грузовик — жүк ташуучу

автомобиль

Д

добровольный — ыктыярдуу

Ж

жестоко — абдан катуу

З

заботиться — кам көр

загореться — күйө баштоо

заживо — тирүүлөй

заморозить — суукка
тондуруу

И

изменник — чыккынчы

испокон веков — эзелден
бери

испытанный — сыналган

испытывать — сезүү

К

кочевка — көчүү

Л

легковой автомобиль —
жеңил автомобиль

М

мгновение — заматта

молоть зерно — данды те-
гирменге тарт

Н

набег — чабуул, кол салуу
неграмотность — сабатсыз-
дык

наотрез — кескин, таптакыр

напомнить — эске салуу

наслаждаться — ыракатта-
нуу

начертать — көрсөт

О

облить водой — суу куюу

огромный — абдан чоң, эң
зор

организация — уюм

оказаться — баш тартуу

П

пацан — бала

передовик — алдынкы
печь — бышыруу
пламя — жалын
подавить — басуу
подвиг — эрдик, баатырдык
подтолкнуть — түртүү
помещать — жолтоо кылуу
последователь — жолун
жолдоочу, ишин улантуучу
праведник — такыба, сопу
киши
предать — чыккынчылык
кылуу
пытать — кыйноо

Р

разложить — бөлүп коюу
рай — бейиш

С

самоотверженно — өз жа-
нын аябай
святая вода — касиеттүү
суу
слава — даңк, атак
смокнуть — жымжырт бо-
луу
специально — атайын

У

увекочение — атын түбө-
лүк калтыруу
увлекаться — кызыгуу
улыбаться — жылмаюу

МАЗМУНУ

I ЧЕЙРЕК (I ЧЕТВЕРТЬ)

§ 1. Киришүү сабагы (Вводный урок)	3
§ 2. Ат атоочту кайталоо (Повторение местоимения)	4
§ 3. Зат атоочту кайталоо (Повторение имени существительного)	5
§ 4. Сын атоочту кайталоо (Повторение имени прилагательного)	8
§ 5. Сан атоочту кайталоо (Повторение имени числительного)	11
§ 6. Сөздүн составы боюнча көнүгүүлөр (Упражнения по составу слова)	12
§ 7. Сүйлөмдүн түрлөрү (жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр) боюнча көнүгүүлөр (Упражнения по видам предложений)	16
§ 8. Ээ (Подлежащее)	22
§ 9. Ээнин составына карай бөлүнүшү (Классификация подлежащего по составу)	25

II ЧЕЙРЕК (II ЧЕТВЕРТЬ)

§ 10. Ат атоочтун түрлөрүн кайталоо (Повторение видов местоимений)	28
§ 11. Жактама ат атоочторду кайталоо (Повторение личных местоимений)	29
§ 12. Шилтеме ат атоочторду кайталоо (Повторение указательных местоимений)	31
§ 13. Сурама ат атоочторду кайталоо (Повторение вопросительных местоимений)	32
§ 14. Баяндооч (Сказуемое)	35
§ 15. Атоочтук баяндооч (Именное сказуемое)	37
§ 16. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (Главные члены предложения)	39
§ 17. Баяндоочтун составына карай бөлүнүшү (Классификация сказуемых по составу)	42

III ЧЕЙРЕК (III ЧЕТВЕРТЬ)

§ 18. Этишти кайталоо (Повторение глагола)	47
§ 19. Этиштин өткөн чагын кайталоо (Повторение прошедшего времени глагола)	50
§ 20. Этиштин учур чагын кайталоо (Повторение настоящего времени глагола)	54
§ 21. Этиштин келер чагын кайталоо (Повторение будущего времени глагола)	55
§ 22. Этиштин ыңгайларын кайталоо (Повторение наклонений глагола)	57
§ 23. Ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү (Согласование подлежащего со сказуемым)	60
§ 24. Аныктооч (Определение)	63
§ 25. Аныктоочтун миддетин зат атоочтордун аткарышы (Выражение определения именем существительным)	65
§ 26. Аныктоочтун миддетин сан атоочтордун аткарышы (Выражение определения именем числительным)	68
§ 27. Аныктоочтун миддетин атоочтуктардын аткарышы (Выражение определения причастием)	70
§ 28. Тике толуктооч (Прямое дополнение)	72
§ 29. Кыйыр толуктооч (Косвенное дополнение)	74

IV ЧЕЙРЕК (IV ЧЕТВЕРТЬ)

§ 30. Тактоочту кайталоо (Повторение наречия)	81
§ 31. Чакчылдарды кайталоо (Повторение деепричастия)	83
§ 32. Кыймыл атоочторду кайталоо (Повторение имени действия)	85
§ 33. Жандоочторду кайталоо (Повторение послелогов)	86
§ 34. Бышыктооч (Обстоятельство)	87
§ 35. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү (Однородные члены предложения)	91
Сөз өстүрүү үчүн тексттер (Тексты для развития речи)	93
Өз алдынча которуу үчүн тексттер (Тексты для самостоятельного перевода)	97
Табышмактардын жандырмактары (Отгадки)	99
Кыскартылган сөздөр	99
Кыргызча-орусча сөздүк (Кыргызско-русский словарь)	100
Русско-кыргызский словарь (Орусча-кыргызча сөздүк)	109

Учебное издание

Мамытов Жумаш, Атакишиева Мария

КЫРГЫЗ ТИЛИ

учебник для учащихся 7-го класса
с русским языком обучения

Бишкек, издательство «Кыргызстан»

На кыргызском и русском языках

Окуу куралы

Мамытов Жумаш, Атакишиева Мария

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн
мектептердин 7-классы үчүн окуу китеби

Редакторлору *А. Акматова, В. П. Мединская*

Сүрөтчүсү *Р. Исаков*

Сүрөт редактору *С. Үсөнов*

Техн. редактору *А. Дм. Леготин*

Корректору *Э. Маматкоожоева*

ИБ № 5047

Терүүгө 24.08.94 берилди. Басууга 24.10.94 кол коюлду. № 1 типография кагазы. Кагаздын форматы 84×108 1/32. Адабий ариби. Түстүү ыкма менен басылды. 3,5 физ. басма табак, 5,88 шарттуу басма табак, 6,96 учёттук басма табак, 6,93 шарттуу боек түшүрүү. Нускасы 24000. Заказ № 1052. Келишим баада.

«Кыргызстан» басмасы.

720361. ГСП. Бишкек ш., Совет көчөсү, 170.

Кыргыз Республикасынын «АКЪЛ» мамлекеттик концерни.
Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты
720461. Бишкек, 5, Т. Суванбердиев көчөсү, 102